

***Sorumlu Yazar/ Corresponding Author:**
Miraç Fatih İLGÜN,
mfilgun@erciyes.edu.tr

JEL:
E65, F51, H56, N40

Geliş: 6 Kasım 2025
Received: November 11, 2025

Kabul: 18 Ocak 2026
Accepted: January 18, 2026

Yayın: 30 Nisan 2026
Published: April 30, 2026

Atıf / Cited as (APA):
Erdem, E. & İlgün, M.F. (2026),
İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de
Stoklama ve İaşe Krizine Karşı Müdahaleci
İktisat Politikalarının Etkinliği ve Savaş
Sonrasında Dönüşümü, Erciyes Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 73,
97-108,
doi: 10.18070/erciyesiibd.1818217

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE STOKLAMA VE İAŞE KRİZİNE KARŞI MÜDAHALECI İKTİSAT POLİTİKALARININ ETKİNLİĞİ VE SAVAŞ SONRASINDA DÖNÜŞÜMÜ

EKREM ERDEM¹ MİRAÇ FATİH İLGÜN^{2*}

¹ Prof Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ekremerdem@erciyes.edu.tr

² Prof Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, mfilgun@erciyes.edu.tr

ÖZ

1940’lı yıllar Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında ortaya çıkan uluslararası gelişmelerin etkisi ile iktisadi, sosyal ve siyasi alanda yapısal değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Savaşın başlamasıyla birlikte planlı sanayileşme odaklı, denk bütçe ve dış ticaret dengesi üzerine kurulu iktisat politikaları yerini doğrudan devlet müdahalelerini de kapsayan savaş ekonomisine ve ardından dışa açılma, serbestleşme, uluslararası sisteme entegrasyon amaçlarına dayalı politika adımlarına bırakmıştır. Savaş yıllarında nüfusun önemli bir kısmının askere alınması ve ithalat imkanlarının azalması sonucu ortaya çıkan arz yetersizliği ve hayat pahalılığına karşı, tüketim sınırlamaları, kamu maliyesinde harcama ve gelir yönlü politikalar, toprak rejimine yönelik düzenlemeler başta olmak üzere çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Savaş sonrası dönemde ise devlet müdahalesi, dış ticaret ve sanayi politikalarında önemli bir değişim yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan iaşe krizi ve stokçuluk problemlerine yönelik önlemler ile savaş sonrasında izlenen iktisat politikalarında değişimi kronolojik ve bütüncül bir çerçevede, dönemin karar alma süreçlerini kapsayacak şekilde değerlendirilmesidir. Politika uygulamaları; doğrudan devlet müdahaleleri, tarım ve sanayi sektörlerindeki gelişmeler, para ve maliye politikaları, dış yardımlar, dış ticaret ve serbestleşme adımları çerçevesinde ele alınmıştır. Dönemin olağanüstü şartlarının zorladığı kısa vadeli politikalar ve iktisadi yön değişiklikleri, sadece mevcut ekonomik yapıyı değil, aynı zamanda Türkiye’nin dış dünya ile ilişkilerini ve gelecekteki kalkınma stratejilerini de derinden etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: CHP, iaşe sorunu, İkinci Dünya Savaşı, stokçuluk, Varlık Vergisi

THE EFFECTIVENESS OF INTERVENTIONIST ECONOMIC POLICIES AGAINST THE STOCKPILING AND PROVISIONING CRISIS DURING WORLD WAR II AND ITS POST-WAR TRANSFORMATION IN TÜRKİYE

ABSTRACT

The 1940s marked a period of profound structural changes in Türkiye across economic, social, and political spheres, influenced by the outbreak of World War II and the subsequent international developments. With the onset of the war, economic policies that had focused on planned industrialization, balanced budgets, and trade equilibrium gave way to a war economy characterized by direct state intervention. This shift was followed by a set of policy measures aimed at opening up to global markets, liberalization, and integration into the international system. During the war years, policies such as consumption controls, public finance measures, and land regime regulations were implemented to address supply constraints and rising living costs caused by large-scale conscription and reduced import opportunities. In the post-war period, there was a significant change in state intervention, foreign trade and industrial policies. The aim of this study is to evaluate the measures taken against the provisioning crisis and stockpiling problems experienced during the Second World War in Türkiye and the changes in economic policies followed after the war in a chronological and holistic framework, including the decision-making processes. Policy implementations were addressed within the framework of direct government interventions, developments in the agricultural and industrial sectors, monetary and fiscal policies, foreign aid, foreign trade, and liberalization measures. The short-term policies and economic shifts necessitated by the extraordinary conditions of the period profoundly affected not only the existing economic structure but also Türkiye’s relations with the rest of the world and its long-term development strategies.

Keywords: CHP, provisioning problem, stockpiling, Wealth Tax, World War II

[An extended English abstract is available at the end of the article.]

1. Giriş

1940'lı yıllar, Türkiye ekonomisinin olağanüstü koşullar altında yeniden şekillendiği, devletin ekonomik alandaki rolünün dönüştüğü ve savaş sonrası dönemde dünyaya entegrasyon sürecinin hız kazandığı bir dönem temsil eder. Her ne kadar Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na (İDS) doğrudan katılmamış olsa da savaşın ekonomik ve sosyal etkileri ile küresel gelişmeler, ülkenin iktisadi ve siyasi yapısı üzerinde kalıcı etkiler ortaya çıkarmıştır. Tarihsel süreçte Türkiye, 1929 buhranı sonrası kendi iç dinamiklerine göre uyarlanmış bir devletçilik politikası uygulamaya başlamıştır. Devletçi politikalar özellikle sanayi alanında kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT'ler) kurulması, bankacılık sektöründe büyük kamu bankalarının faaliyete geçmesi ve tarımda destekleme alımları başta olmak üzere, sektörü destekleyici ve yönlendirici politikalar şeklinde kendini göstermiştir. Bu çok yönlü devletçi strateji kısa süre içerisinde hem ekonomik hem toplumsal alanda somut çıktılar elde edilmesini sağlamış, özellikle sanayileşme sürecinde önemli bir aşama¹ kaydedilmiştir.

1930'lu yıllarda uygulanmakta olan sanayileşmenin temel alındığı devletçi iktisat politikalar 1939 sonrasında yerini savaş ekonomisine bırakmıştır. Savaş ekonomisi Türkiye'de önceliklerin yapısal reformlar yerine mal darlığının engellenmesine kaydırılmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan arz yetersizliği; işe problemleri, yüksek fiyat artışları, stokçuluk ve karaborsa yoluyla iktisadi ve toplumsal hayatı olumsuz etkilemiş, sonraki yılların siyasi gelişmelerinde belirleyici rol oynamıştır. Özellikle tarım sektörü ve ithalat kaynaklı tedarik zincirindeki bozulmalar, hükümetlerin hem üretim sürecinin farklı kademelerine hem de tüketim harcamalarına yönelik müdahaleleri ile çözülmeye çalışılmıştır. Diğer yandan başta savunma harcamalarının finanse edilmesi, ülkeye sığınan mültecilere yapılan yardımlar, silah altına alınan nüfusun neden olduğu üretim azalması, ithal girdilere ulaşmada yaşanan zorluklar, azalan kamu gelirleri için alternatiflerin aranması problemleri geniş bir alanda radikal kararlar alınmasını gerektirmiştir. 1940'lı yıllarda uygulamaya konulan Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi ve benzeri müdahaleci düzenlemeler, Türkiye'de devletçi ekonomi modelinin sınırlarını genişletmiş; savaş sonrasında ise Marshall Planı ve Truman Doktrini gibi mali yardımlar, ekonomide serbestleşme ve Batı ile entegrasyon sürecinin önünü açmıştır. Bu birbirini izleyen ancak çelişkiler içeren gelişmeler, Türkiye'nin iktisat politikalarında hem içsel hem de dışsal dinamiklerin nasıl belirleyici olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan işe krizi ve stokçuluk problemlerine yönelik önlemler ile savaş sonrasında izlenen iktisat politikalarında değişimi kronolojik ve bütüncül bir çerçevede, dönemin karar alma süreçlerini kapsayacak şekilde analiz ederek, bu politikaların nedenlerini ve kısa-uzun vadeli sonuçlarını ortaya koymaktır. Dönemin iktisadi politikalarının bir bütün olarak ele alınması, yalnızca tarihsel bir değerlendirmenin ötesinde, Türkiye'nin kalkınma süreci içerisinde yaşadığı yapısal kırılmaları analiz etmek açısından da önem taşımaktadır. Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında çalışmada ilk olarak savaş döneminin temel karakteristiği belirlenecek, ardından 1939-1950 dönemi doğrudan müdahaleler, milli gelir, kamu maliyesi kapsamındaki müdahaleler, para politikası uygulamaları, tarım sektöründeki gelişmeler başlıkları altında ele alınacak, ardından savaş sonrası dönemde iktisat politikalarındaki dönüşüm ve nedenleri üzerinde durulacaktır.

2. İkinci Dünya Savaşı yıllarında stokçuluk, işe ve hayat pahalılığı sorunlarına karşı Hükümetin ekonomiye doğrudan müdahalesi: Milli Korunma Kanunu

1930'lu yılların ikinci yarısında İkinci Dünya Savaşı (İDS)'nin emarelerinin görülmeye başlanması ile birlikte dünya genelinde birçok ülkede savaş koşullarına hazırlık çalışmaları başlamıştır. Hazırlıklar ülkelerarasında imzalanan dostluk/saldırmazlık anlaşmaları gibi uluslararası boyutlarda olduğu gibi, ülke ekonomisine yönelik işgücü, üretim araçlarının kontrolü ve piyasada fiyatların belirlenmesi ile

ilgili yasal düzenlemeleri² de kapsamaktadır. Türkiye'de de savaşın başlaması ile birlikte iktisat politikalarının temel hedefleri mal darlığının ve karaborsanın önlenmesi, fiyat artışlarının kontrol altına alınması ve sosyal problemlerin önüne geçilmesi olarak belirlenmiştir. Zira 1939'dan itibaren Türkiye'nin tüketim malı ithalindeki zorluklar, silah altına alınan nüfusun etkisiyle özellikle tarım sektöründe üretim düşüşü, halkın savaşın neden olduğu belirsizlik nedeniyle mal stoklama (ihtikar) yönündeki davranışlarının etkisiyle ülkede arz talep dengesinde hızlı bir bozulma yaşanmıştır.

Savaş boyunca askeri harcamaların artırılması, büyük bir ordunun beslenmesi ve ithalatın daralması ekonomiyi bilhassa şu alanlarda olumsuz etkilemiştir (Pamuk, 2017, ss. 199-200):

- Yetişkin erkeklerin önemli bir kısmının askere alınmasıyla, erkek kol gücüne ve tarıma dayalı ekonomide ciddi üretim düşüşüne yol açmış, özellikle buğday gibi tarımsal ürünlerin üretiminde yarı yarıya varan kayıplar yaşanmış,
- Bu durum şehirlerin işe sorununu artırmış,
- Ekonominin (ağırlıklı olarak şehirlerin) ihtiyaç duyduğu pek çok girdinin ve yatırım malının ithalatı önemli ölçüde kesintiye uğramış,
- Artan savunma harcamaları bütçe açıklarını artırmış, o da olağanüstü ek vergilerle ve para basarak finanse edilmeye çalışılınca, hızlı fiyat artışları yaşanmıştır.

Nitece itibarıyla, ekonominin karşı karşıya kaldığı dört temel sorun vardı. Bunlar mal darlığı, girdi darboğazı, işe sorunu/kıtlık ve yüksek enflasyondur. Nitekim savaşın ilk yıllarında bu sorunlardan ilk üçü şiddetli bir biçimde kendini hissettirdi. Bu sorunların elbette hepsi birbiriyle bağlantılı, fakat girdi darboğazı ve mal darlığı daha çok sebep işe, işe ve enflasyon sorunları sonuç olarak ortaya çıkmıştır. İşe sorununun çözümünde hükümetler genellikle iki tür politika seçeneğinden birini tercih ederler: Birinci seçenek üretime, dağıtım ve fiyatlara sert müdahale etmek, diğeri ise piyasa sürecini iyi yönetmektir (Pamuk, 2017, s. 205). Nitekim Refik Saydam Hükümeti Temmuz 1942'de Başbakanın ani vefatına kadar katı fiyat denetimleri ve yaygın müsaderelerle (el koyma) sorunları çözme yolunu denemiş, ama uygulamalar ekonomide ve toplumsal ahlakta büyük tahribata yol açmış; karaborsacılık, istifçilik, rüşvet, nüfuz ticareti, etnik ayrımcılık ve el emeğine haksızlık etmek gibi ahlaki sorunlar çoğalmıştır. Hemen ardından göreve başlayan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti ise, bu sıkı denetim ve el koyma uygulamalarından vazgeçerek, darlık ve kıtlıkları bir nebeze azaltmış, ama bu defa da fiyatlar çok hızlı bir şekilde yükselmiş ve fırsatçılıktan kaynaklı aşırı/haksız kazançlar ortaya çıkmıştır. Saraçoğlu Hükümeti bu sorunla mücadele etmek adına Varlık Vergisi gibi olağanüstü bir servet vergisini uygulamaya koymuştur. Ağırlıklı olarak gayri Müslimleri hedef alan bu vergiyi ödemeyenler önce kamplara, ardından da Erzurum Aşkale'ye sürgüne gönderilmişlerdir. Sonunda bu uygulama da başarısızlıkla sonuçlanarak etkisi de uzun yıllar devam eden ağır bir tahribata yol açmıştır.

Savaşla birlikte hızla bozulma sinyalleri veren ekonomide makro ekonomik dengeleri ve özellikle kamu maliyesini koruyabilmek adına Hükümet kanun yoluyla iki kritik, olağanüstü karar almıştır; birisi Milli Korunma Kanunu (MKK), diğeri Varlık Vergisi Kanunu'dur. Bu doğrultuda atılan ilk büyük adım, Milletvekili Recep Peker başkanlığında kurulan komisyon tarafından hazırlanan, 26 Ocak 1940 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 3780 sayılı MKK olmuştur. Kanun ile olağanüstü durumlarda Bakanlar Kurulu'na milli ve iktisadi menfaatlerin korunmasına yönelik atılacak adımlar için özel yetkiler verilmiştir³. 19 Şubat 1940 tarihli kararname ile İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı olağanüstü durum gerekçe gösterilerek kanunun uygulanmasına başlanmıştır. Kanunun hükümete verdiği yetkilerden bazıları şunlardır (MKK, 1940):

²Örneğin, Atatürk 17 Eylül 1938'de Başbakan Celal Bayar ile görüşmesinde dünyada bir savaşa doğru gidildiğini, ülkenin iktisadi olarak gücünün artırılması için ikinci planın ivedilikle hayata geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Demir, 2015). Diğer yandan, İngiltere'de 23 Ağustos 1939'da Emergency Powers/Defence Act (Olağanüstü Yetkiler/Savunma Yasası) ile ulusal güvenlik ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında yaşanabilecek sorunların çözümü amacıyla hükümete geniş yetkiler sağlanmıştır (Emergency Powers (Defence) Act, 1939).

³R. Saydam tarafından meclise sunulan kanun teklifinin gerekçesinde şu hususlara vurgu yapılmaktaydı: "...Memleketimizin halen Avrupa'da hüküm süren harbin dışında bulunduğu malumdur. Bununla beraber, milli hayatımızda bu istisnai ahvalin tesirlerini önlemek ve sair bakımlardan olduğu kadar, iktisadi bakımdan datahaffuz ve tedafii tedbirler almak zarureti muvaceshesindedir. ... Hükümetin iktisadi mesaiyi tanzim ve tekisif ve spekülasyonu menî bakımından istihlâke kadar bütün iktisadi manzamede müdahale ve nazımlık rolünü normal zamanlardan çok geniş ve çok hassas bir şekilde tatbikini âmiridir" (TBMM, 1940).

¹Öyle ki, 1930'da yüzde 10,3 olan imalat sanayinin gayrisafi milli hasıla (GSMH) içerisindeki payı 1939'a gelindiğinde yüzde 16,9'a ulaşmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2015, s. 15).

- Gerekli görüldüğü takdirde sanayi ve maden işletmelerini ihtiyaç duyulan faaliyetlerle görevlendirmek (md. 7),
- Üretilen mallara ve özelliklerine karar vermek, lüzumu halinde işletmelere el koymak (md. 7-8),
- Kanunda belirtilen işyerleri için vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti tesis etmek (md. 9-10),
- Gerçek ve tüzel kişilerin ellerinde bulunan her türlü mal ve yardımcı malzemenin miktar ve özelliklerinin bildirilmesini istemek (md. 8),
- Gerekliğinde hükümetin belirleyeceği bir kar oranıyla ürünleri satın almak (md. 11-14),
- Emredilen hizmetlerin ifası için müesseselere kredi temin etmek (md. 12),
- Ülkenin ihtiyaçlarına göre ithal ve ihraç edilecek ürünleri belirlemek (md. 13),
- Zaruri olmayan mallar için yasak koymak (md. 14),
- Kar oranlarını incelemek (md. 20),
- Lüzum görülen malların piyasadaki alım, satım, devir, nakil vb. işlemlerini yasaklayıp izne tabi tutmak (md. 21),
- Malların hangi durumlarda stoklanabileceğini belirlemek (md. 22-23-25),
- İhtiyaç duyulan zirai mahsullerin ekimini mecbur tutmak veya diğer ürünlerin ekimini men etmek (md. 40).

Daha sonra muhtelif zamanlarda yapılan değişikliklerle;

- El konulup işletilebilecek müesseselere un fabrikaları ve değirmenler de eklenmiş (md. 18),
- Hükümete çalışma günleri ve günlük çalışma saatlerini artırma yetkisi verilmiş (md. 19),
- İthal ve ihraç malları için fiyat ve kar oranlarının tayini (md. 29),
- Gerekli durumlarda nakil vasıtalarının çalıştırılması ve gayrimenkullerin depo vb. ihtiyaçlar için bedeli mukabilinde kullanımı (md. 33-35-36),
- Büyük ve küçük baş hayvanların alım satım vb. işlemlerinin kontrolü (md. 38) gibi ek yetkiler tanımlanmıştır.

Kanun ile devlet veya yetkilendirilmiş birimlerce belirlenen fiyatlara uymayanlar, mal stoklayanlar gibi kurallara riayet etmeyenlere para cezası, işletmenin kapatılması ve hapis gibi ağır cezalar getirilmiştir.

Seferberlik ile birlikte bir buçuk milyona yakın insanın silah altına alınması ve harp yıllarında bu sayının 1,7 milyona ulaşması (Yalçın 2011, s. 727) ile özellikle tarımsal üretimde ciddi bir azalma yaşanmıştır. Tahıl üretiminde savaş yılları boyunca 1942 yılı dışında düşüş devam etmiş, örneğin arpa üretimi 1939 yılı değerinin yüzde 41'ine kadar gerilemiştir. Tahıl üretiminde savaş öncesi dönem üretim miktarlarına ancak 1948'de tekrar ulaşılabilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2014). Savaşın başlarında ve 1940 yılı boyunca mevcut tahıl stokları ülkenin ihtiyaç duyduğu miktarı karşılamıştır. Başbakan Refik Saydam Toprak Mahsulleri Ofisi depolarında ve piyasada stoklanmış olan hububatın ihtiyaçlar için yeterli olduğunu bizzat ifade etmiştir (Tebliğ, 1939). Ancak sonraki dönemde üretimdeki düşüş ve ordunun ihtiyaçlarının artması, temel gıda maddelerinin temininde sıkıntılara neden olmuştur. Bu nedenle, tedbirlerin önemli bir kısmı temel ihtiyaç maddeleri ve gıda ürünlerinde anormal fiyat artışlarının engellenmesine yöneliktir. Bu doğrultuda tarım ürünleri özellikle 1942'ye kadar piyasa fiyatının altında devlet tarafından satın alınmış ve şehirlerde dağıtım yapılarak halkın ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır (Boratav, 1982, s. 221). Benzer şekilde ordunun ihtiyaçları da Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) üzerinden karşılanmıştır.

Savaş dönemi boyunca hububat ihtiyacının karşılanabilmesi için uygulanan kapsamlı tedbirler örnek olarak; üreticilerin ve tüccarların elindeki ihtiyaç fazlası mahsule bedeli ödenerek el konulması, ekmeğin randamanının stoklara göre ayarlanması, meslek ve yaş gibi kriterler dikkate alınarak ekmeğin tüketim miktarlarının kısıtlanması, buğday ununun kullanım alanlarının sınırlandırılması ve karne uygulaması gösterilebilir (Sönmez, 2011, ss. 617-621). Buna ilave olarak, dar gelirli halka yönelik gıda ve diğer temel gereksinimler için aynı yardımlar (şeker, sabun, un, giyim eşyası vb.) da gerçekleştirilmiştir.

MKK savaş koşullarının gereği olarak idareye piyasa işleyişine kapsamlı müdahale hakkı tanımıştır. Bu nitelikteki kararların etkin şekilde uygulanabilmesi, yönetimin ülkenin iktisadi yapısının tüm yönlerine hâkim olmasına dolayısıyla güvenli ve hızlı bilgi akışına

bağlıdır. Refik Saydam'ın başbakanlığı döneminde yürürlüğe giren ve ilk iki (2) yıl yoğun olarak uygulanan kararların büyük sermaye sahipleri yerine küçük üreticiler üzerinde daha büyük bir yük ortaya çıkarması, polisiye tedbirler ve cezaların ağırlığı, temel ihtiyaç maddelerinin dağıtımındaki sıkıntılar nedeniyle eleştirileri beraberinde getirmiştir (Öztürk, 2013, s. 143). TMO'nun uyguladığı düşük fiyat politikası sonucu, üretici ve tüccarların ellerindeki mahsulü gizlemesi nedeniyle stokçuluk ve karaborsa devam etmiş, toplumun bazı kesimleri büyük kazançlar elde etmiştir.

Başbakan Refik Saydam'ın 8 Temmuz 1942 tarihinde ani ölümü üzerine, Hükümeti kurmakla görevlendirilen Şükrü Saraçoğlu'nun 09.07.1942'de göreve başlaması ile birlikte, yaşanan mal darlığı ve artan toplumsal tepkiler nedeniyle MKK kapsamında uygulanan politikada değişikliğe gidilmiş, tedbirler gevşetilmiş ve piyasa kurallarının işleyişine nispeten daha fazla izin verilmiştir. Bu doğrultuda önceki hükümet dönemindeki İlaşe Müsteşarlığı, Halk Dağıtım Birlikleri, Fiyat Murakabe Büroları ve Ticaret Ofisi gibi piyasaya doğrudan müdahale eden kurumlar kaldırılmış, bu kurumların görevleri belediyelere devredilmiş (Şener, 2004, s. 82), fiyat artışları ile üreticilerin desteklenmesi yoluna gidilmiştir.

Görüldüğü gibi, savaş dönemi boyunca özellikle stokçuluk ve ilaşe sorunlarını aşmak için Hükümet temel politika stratejisi olarak bazı maddelerin üretim, ithalat ve satışı men etmek suretiyle tüketimi daraltmayı hedeflemiştir. Bunun için halkın tüketim alışkanlıklarını mümkün olduğunca "tek tip tüketim" biçimine dönüştürmek ve bireysel ihtiyaçların kolektif bir şekilde sağlanmasına yönelik politikalar geliştirmek istenmiştir. Bu amaca ulaşmak için tek tip ekmeğin üretmek, halk tipi sadeyağ üretmek, kırmızı et darlığına karşı balık tüketimini özendirme, lokanta vitrinlerinde yemek teşhirini yasaklamak, yabancı marka lüks mağazaların (Bonmarşeler) çalışmasını engellemek ve halk tipi ucuz giyim eşyası (ayakkabı ve çorap vb.) üretmek gibi tedbirler hayata geçirilmek istenmiştir (Coşkun, 2011, ss. 264-283). Ancak, istenen başarı elde edilemediği gibi, aksine yozlaşmayı artırıcı tahripkâr etkileri daha fazla kendini hissettirmiştir.

3. Milli gelir ve temel sektörlerde meydana gelen gelişmeler

Bilindiği üzere, Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımı 1927'de yapılmış ve Türkiye nüfusu 13,6 milyon olarak kayıtlara geçmiştir. Nüfus, ikinci sayımın yapıldığı 1935'te yaklaşık 16 milyon, 1945'te 18,7 milyon, 1955'te ise 24 milyon olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2014). 1925 nüfusunu da tahminen 13 milyon olarak kabul edersek; onar yıllık nüfus artış hızları sırasıyla yüzde 23,4, 18,0 ve 26,0 olarak kaydedilmiştir (Tablo 1). Buradan anlaşılıyor ki, İkinci Dünya Savaşı yıllarında savaşın tarafı olan pek çok ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de nüfus artışı doğal olarak yavaşlamıştır. Kuşkusuz en önemli sebep, savaşın uzun sürmesi ve askerlik süresinin dört yıl gibi uzun bir süreyi kapsaması dolayısıyla genç erkeklerin ailelerinden uzak kalmaları, kıtlık ve hastalıklar dolayısıyla ölümlerin artması olmuştur.

TABLO 1 | Nüfus ve GSMH'deki gelişmeler

Göstergeler/Yıllar	1925	1935	1945	1955
GSMH (1968 fiyatlarıyla, milyon TL)	14.717	22.962	23.128	56.642
10 yıllık artış (%)	-	56,0	72	144,9
Nüfus (bin)	13.007	16.046	18.929	23.859
10 yıldaki artış (%)	-	23,4	18,0	26,0
Kişi Başına GSMH (1968 fiyatlarıyla, milyon TL)	1.131	1.431	1.222	2.374
10 yıllık artış (%)	-	26,5	-14,6	94,3

Kaynak: Sarc (1980b, s. 28)'den derlenmiştir

Milli gelirdeki gelişmelere bakıldığında, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının uygulanmaya başlandığı 1934 yılından 1939'a kadar yıllık ortalama yüzde 7,4 artan GSYH, savaş döneminde yıllık ortalama

yüzde 6,6 küçülmüş, 1941 ve 1944 yıllarında yüzde 10 dolayında küçülmüştür. GSYH bileşenleri içerisinde en büyük düşüş yüzde 7,4 ile tarım sektöründe yaşanmıştır. Negatif büyüme ve yüksek enflasyonun etkisiyle satın alma gücü paritesine göre kişi başına gelir hızla azalarak 1945'e gelindiğinde 1939 yılı değerinin yüzde 60'ına gerilemiştir. Kişi başına gelirin savaş öncesi düzeyine dönmesi ancak 1950'li yıllarda mümkün olabilmıştır (Tablo 2).

TABLO 2 | GSYH ve sektörel büyüme hızları (1939-1950)

Sektörler	1934-39	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Tarım	9,4	-1,2	-16,5	19,4	-12,5	-10,7	-23,4	54,2	-11,7	35,6	-13,5	10,9
Sanayi	8,8	-10,2	-2,4	-2,5	-1,4	-6,1	-16,6	26,1	5,8	7	-2,7	9,3
Hizmet	5,9	-6,8	-6,4	-5	-9,6	2,2	-6,3	14,8	21,8	2,3	3,1	8
GSYH	7,4	-4,8	-10,4	5,5	-9,8	-5,1	-15,3	32,1	4,1	16,4	-5	9,4
KBGSYH	1.959	1.827	1.617	1.689	1.508	1.416	1.187	1.537	1.567	1.777	1.652	1.768

Not: 1998 fiyatlarıyla Satın Alma Gücü Paritesine göre ABD doları cinsinden kişi başına milli gelir değerleridir.
Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (2015) ten derlenmiştir.

1968 fiyatlarıyla hesaplanan reel milli gelir üzerinden sektörel hasıla değerleri incelendiğinde; net bir şekilde tarımda, sanayide, ticarete, özel ve kamu hizmetlerinde ve bunların dolaylı bir sonucu olarak vergi gelirlerinde büyük düşüşler meydana gelmiştir. Örneğin, reel tarımsal milli hasıla 1940'dan 1945'e yaklaşık 15 milyar TL'den 9 milyara, imalat sanayii 4 milyardan 2,8 milyara, devlet hizmetleri ise 3,9 milyardan 2,1 milyara gerilemiştir. Kısacası, reel GSMH indeksi 1940'tan 1945'e yaklaşık %30'dan %21'e gerilemiştir. Söz konusu dönemde Türk Lirası bazında GSMH'deki azalma yaklaşık %31, fert başına düşen gelirdeki azalma yaklaşık %40 olmuştur; tarımın GSMH'deki payı ise yaklaşık olarak %45'ten %39'a gerilemiştir⁴. Bu arada özellikle imalat sanayinin milli gelir içindeki payı 1940'tan 1945'e yaklaşık %17'den %14'e gerilemiş, hatta gerileme eğilimi 1950'ye kadar devam ederek %13'ün altına düşmüştür. 1930'lu yılların devlet eliyle sanayileşme çabalarının ardından, savaşa girilmediği halde böyle bir çöküşün yaşanması bir ülke için elbette büyük bir talihsizliktir. Bu kadar olmasa da benzer bir eğilim aynı dönemde ticaret ve devlet hizmetleri sektörleri için de söz konusu olmuştur (Manisalı, 1980, s. 89; Sarc, 1980b, ss. 44-49).

Söz konusu daralmayı Tablo 1'deki onar yıllık GSMH verilerinden de takip etmek mümkündür. Nitekim 1935'te TL bazında 22.962 milyon olan yıllık GSMH büyüklüğü, 1945'te sadece 23.128 milyon olarak gerçekleşmiş; oysa on yıl sonrasında büyük bir sıçrama göstererek 56.642 milyona ulaşmıştır. Zaten onar yıllık GSMH artış hızlarına bakıldığında, milli gelirdeki kaybın büyüklüğü net olarak anlaşılmaktadır. Zira 1935, 1945 ve 1955'te onar yıllık milli gelir artış hızları sırasıyla %56, %0,72 ve %145 olarak gerçekleşmiştir. Doğal olarak, benzer bir durumu kişi başına düşen gelirden de görmek mümkündür. Nitekim 1935-1945 arası 10 yılda fert başına GSMH %14,6 daralmıştır. Zaten 1935-39 arası yıllık ortalama GSMH büyüklüğü, savaş dönemindeki çok yüksek enflasyona rağmen 1.959 milyon TL iken 1945'te 1.187 milyon TL'ye gerilemiştir (Tablo 2, Tablo 4).

Özellikle sanayi sektöründeki daralmanın sonucunda yatırım harcamalarında büyük düşüş yaşanmış; 1948 fiyatlarıyla 1939'da 965 milyon lira olan toplam yatırımların tutarı takip eden yıllarda sürekli düşüş kaydederek, dönem boyunca gerçekleşen çok yüksek enflasyona rağmen, savaş sona erdiğinde 1945'te 670 milyon liraya gerilemiştir. Zira 1940-45 arasında sanayi sektörü sürekli daralma yaşamış, bu daralma bazı yıllar %17'ye kadar ulaşmıştır. Söz konusu düşüşü yatırım harcamalarının tüm alt gruplarında, bilhassa inşaat ve makine-teçhizat net olarak görmek mümkündür. Bilindiği gibi, yatırım harcamalarının ekonominin kısa ve uzun dönem büyüme performansı üzerindeki etkisi çarpan ve hızlandırıcı mekanizmaları vasıtasıyla son derece önemlidir. O bakımdan ekonominin büyük daralma yaşadığı bu yıllarda hesaplanan marjinal sermaye/hasıla katsayılarının negatife dönüştüğü tespit edilmiştir (Sarc, 1980c, ss. 59-60, 74). Başka bir anlatımla, daralan GSMH'den yatırımlara ilave pay ayırmak bir yana, net azalma olmuştur. Bu durum, bir sebep-sonuç süreciyle, ekonominin

hem arz hem de talep yönünden bir daralma sarmalına yakalanmasına sebep olmuştur.

Savaş sonrası yıllarda milli gelir ve bileşenlerindeki gelişmelere bakıldığında; 1968 üretici fiyatlarıyla GSMH 1940 yılındaki 33,7 milyar liralık seviyesinden 1945'de 23,1 milyara geriledikten sonra, 1950'de 38,5 milyar liraya yükselmiştir. Aynı hesaplama ile GSMH indeksi değeri söz konusu yıllar için sırasıyla 29,9, 20,6 ve 34,2 olarak gerçekleşmiştir. Savaş sonrası dönemde sektörel düzeyde indeks değerlerinin özellikle bitkisel üretim, imalat sanayii, ticaret, hizmet ve ithalat sektörlerinde önemli sıçramalar kaydettiği anlaşılmaktadır. Nitekim savaş sonrasında milli gelir içindeki payı artan sektörler özellikle tarım, ithalat ve ticaret olmuştur (Sarc, 1980b, ss. 46-51). Ekonominin uzun dönem büyüme performansı için son derece önemli bir gösterege olan yatırım harcamalarında bu dönemde ciddi bir artış olmamış; 1946-1949 dönemi için marjinal sermaye/hasıla katsayısı 1.2 gibi oldukça düşük düzeyde hesaplanmış, ilginç bir şekilde inşaat sektörünün payı savaş döneminin bir hayli gerisinde kalmıştır. Sabit fiyatlarla toplam yatırımların GSMH içindeki payı savaş sona erdiğinde %11,2 iken, sonraki üç yıl bunun gerisinde kalmış, sadece 1949'da %12,2 olarak gerçekleşmiştir (Sarc, 1980c, ss. 59-60, 74). Bu gelişmeyi muhtemelen savaş koşullarından yeni çıkmış hükümetin ve özel sektörün yatırım yapma imkanının ve cazibesinin olmaması olarak açıklamak mümkündür.

Tüm bu gelişmeler çerçevesinde 1946-1950 yıllarında ortalama büyüme oranı %11,4 olarak gerçekleşmiştir. Özellikle dış yardımların koşulları gereği, bu dönemde uygulanan politikalarda tarımın ağırlığı göze çarpmaktadır. Söz konusu dönemde tarım sektöründe yıllık ortalama %15,1'lik büyümeye karşın, sanayi sektöründe büyüme %9,1 olarak gerçekleşmiştir. Nitekim tarımın milli gelir içindeki payı da aynı dönemde yükselmiştir. Tarım sektöründe yardımların büyük kısmı makine teçhizat stokuna ilave şeklinde olmuş, Türkiye Zirai Donatım Kurulu tarafından Marshall yardımı kapsamında verilen tarımsal makine teçhizatına yönelik siparişlerin teslimatı yıllara yayılı şekilde gerçekleştirilmiş, 1948 yılında 1.756 olan traktör sayısı 1952 yılında 31.415'e ulaşmıştır (TÜİK, 2014).

İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca mal darlığı, pahalılık, satın alma gücündeki düşüş, tarım başta olmak üzere ekonominin pek çok alanında seferberlik ve sıkıyönetim kurallarının baskısı altında yaşanan büyük hoşnutsuzluk, giderek güçlenen muhalefetin de olduğu bir dönemde tek parti hükümeti üzerinde büyük baskı oluşturmuştur. Bir yandan özel mülkiyetin el koymaları (müsadere) rahat ilhal edilir olması, rekabetçi bir özel teşebbüsün varlık alanını kısıtlarken, öbür yandan savaş koşullarında stokçuluğu ve karaborsayı kendine meslek edinmiş bazı şahısların ve firmaların yüksek haksız kazanç elde etmesi toplumda büyük endişe kaynağı olmuştur. Nitekim Kasım 1948'de toplanan *Türkiye İktisat Kongresi*'nde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün liderliğini yaptığı CHP tek parti hükümetlerinin katı devletçi uygulamaları farklı kesimlerce ağır eleştiriye tabi tutulmuştur.

Kaldı ki, hem iç hem de dış gelişmeler söz konusu devletçi iktisat politikalarının artık sürdürülemez olduğunu göstermiş ve CHP hükümetini daha liberal, piyasa dostu politikalara doğru değişiklikler yapmaya zorlamıştır. Bu gelişmeler arasında özellikle Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bozulması, kapitalist dünyanın yeni lideri ABD ile ilişkilerin her bakımdan iyice yakınlaşması, OECD, Dünya Bankası ve IMF gibi yeni kurulan uluslararası kuruluşlara katılmak suretiyle liberal sayılan uluslararası iktisadi sisteme tamamen entegre olma zorunluluğu ile iç siyasette Demokrat Parti'nin zaten özel teşebbüs eliyle bir kalkınma politikası benimsemesini de saymakta fayda vardır. Bütün bu unsurlar muvacehesinde, 7 Eylül 1946 tarihinde alınan istikrar tedbirleriyle birlikte ihracatının önündeki aşırı değerli Türk Lirası yüksek oranda devalüe edilmiş (1 ABD doları 130 kuruştan 280 kuruşa çıkarılmış), bazı ithalat kısıtlamaları hafifletilmiş, yabancı sermayeyi teşvik yasası çıkarılmış ve işçilere sendika kurma hakkı tanınmıştır (Manisalı, 1980, ss. 89-90).

4. Kamu maliyesinde gelişmeler

Savaş döneminde hükümet ekonomideki olağanüstü şartları gerekçe göstererek kamu gelirlerinde (bilhassa vergi düzenlemelerinde) ve kamu harcamalarında pek çok radikal sayılabilecek ek düzenlemeyi uygulamaya koymuştur. Olağanüstü sayılabilecek vergi düzenlemeleri olarak Varlık Vergisi ile Aşar'ın yeni bir versiyonu olarak yorumlanan

⁴Savaş dönemi boyunca tarımsal hasıllarda 1942 yılı dışında azalma yaşanmıştır. 1942 yılında başta tahıl ve baklagiller olmak üzere, tarımsal üretim miktarlarında önceki yıllara göre artış yaşanmıştır. Aynı yıl hububatla yönelik el koyma uygulamasının sınırlandırılması ürünlerin daha fazla kısmının düşük kamu alım fiyatları yerine piyasa fiyatından satın alınmasını sağlamıştır. Ancak sonraki yıllarda temel tarım ürünlerinde üretim miktarı tekrar düşüşe geçmiştir (TÜİK, 2014).

Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV) ihdas edilmiştir. Kamu harcamaları yönünde de önceki yıllara göre olumsuz yönde ayrışmalar olmuş; toplam harcamalar reel olarak gerilerken, aynı zamanda kamu yatırım harcamalarının payı bazı yıllar savaş öncesi seviyenin üçte birine kadar düşmüştür.

TABLO 3 | Kamu maliyesine ilişkin göstergeler (1939-1945, Konsolide Bütçe)

Mali Göstergeler	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Bütçe Giderleri**	479,1	636,9	685,5	10715	1235	1328	741	1269	1909	1797	2066	1955
Bütçe Gelirleri**	478,1	665,7	788,5	1218	1300	1301	812	1323	1979	1821	2064	1841
Bütçe Dengesi (%) (GSMH)	-0,05	1,20	3,44	2,36	0,71	-0,28	1,29	0,79	0,93	0,25	-0,02	-1,18
Toplam Vergiler İçerisindeki Paylar (%)												
Servet Vergileri	6,69	5,99	7,14	40,25	9,29	3,86	5,29	3,72	3,23	3,33	2,80	3,04
Gelir Vergileri	29,0	33,4	31,9	19,3	32,8	35,4	38,4	29,96	32,79	34,63	33,37	33,00
Mal ve Hizmet Vergileri	45,28	50,00	46,53	28,89	45,01	53,34	47,07	49,14	38,22	40,24	45,95	45,49
Dış Ticaret Vergileri	18,70	9,93	13,99	11,32	12,62	7,27	9,14	8,39	23,16	20,94	17,79	18,44

Not: * 7 aylık değerleri yansıtmaktadır. ** Milyon TL.
Kaynak: Maliye Bakanlığı (1995) den derlenmiştir.

Savaş sonrası dönemde ise, dış yardımların da etkisiyle kamu mali dengesinde önemli bir bozulma yaşanmamış, yalnızca 1949'da neredeyse dengede olan bütçe 1950'de %1,18 oranında açık vermiştir. Yalnız dikkat çeken bir nokta, 1939 ve 1944 yıllarında ortaya çıkan bütçe açıklarının finansmanında Merkez Bankası kaynakları ve dış krediler kullanılmıştır. Öyle ki, toplam konsolide dış borç tutarında 1938-1945 yılları arasında %86'lık bir artış gerçekleşmiştir. Ancak, açık finansman yönteminin neden olduğu enflasyonist baskılar nedeniyle, 1949 ve 1950'li yıllardaki açıkların kapatılmasında iç borçlar kullanılmıştır (Tezel, 1982).

4.1. Genel olarak vergi düzenlemeleri

Savaş döneminde uygulanan olağanüstü vergilerin etkisi ile 1939 ve 1944 yıllarındaki çok küçük açıklar dışında bütçe dengesi açık vermemiştir (Tablo 3). Servet üzerinden alınan vergilerin toplam vergiler içerisindeki payı düşük olmakla birlikte, Varlık Vergisi uygulamasının etkisiyle 1942'de %40,25 gibi rekor bir düzeye yükseldiği görülmektedir. Benzer şekilde, TMV gelir üzerinden alınan vergilerin payında 1944 ve 1945 yıllarında belirgin bir artışa neden olmuştur. Bu dönemde dış ticaret hacmindeki daralma ve yukarıda açıklanan faktörlerin etkisi ile dış ticaret üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki oranı savaş öncesi döneme göre azalmıştır. Vergi sistemine bir bütün olarak bakıldığında, ele alınan dönemde dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payının 1942 yılı hariç %60 civarında olması vergi yükünün bu dönemde yüksek kazanç sağlayan sanayici ve ticaret erbabı üzerinde olmadığına işaret etmektedir.

Öte yandan, savaş sonrası dönemde vergi gelirlerinin yapısına bakıldığında, hızla artan dış ticaret hacminin de etkisiyle bu faaliyetler üzerinden alınan vergilerin toplam içerisindeki payında kayda değer bir artış yaşanmıştır. Öyle ki, 1946-1950 döneminde vergi gelirlerinde sabit fiyatlarla meydana gelen artış %50'ye yakın düzeyde gerçekleşmiştir. Vergi sisteminin yeniden yapılandırılmasına yönelik çalışmalar 1946'dan itibaren başlamış, ilk olarak 1947 yılında istihlak (tüketim) vergileri Muamele Vergisi kapsamına alınmıştır. Ardından 1949 yılında 1926'dan beri uygulanmakta olan Kazanç Vergisi yerine Gelir Vergisi, Kurumlar Vergisi ve Esnaf Vergisi kanunları kabul edilmiştir. Buna ilave olarak, aynı yıl vergi konusundaki işlemlerle ilgili farklı kanunlarda yer alan düzenlemelerin bir araya toplanması amacıyla Vergi Usul Kanunu yürürlüğe girmiştir (Yaşa & Batirel, 1980, ss. 609-611).

Kamu gelirleriyle ilgili düzenlemeler bakımından bu yıllarda yaşanan bir diğer önemli gelişme 1949 yılında yasalaşan Vergi Reformu'dur. Vergi reformu ile günümüzde de yürürlükte olan modern vergi sisteminin temelleri atılmıştır. Böyle bir düzenlemenin nedenleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Bulutoğlu, 1967, s. 19; Varcan, 1987, s. 70):

- Bir yandan aşar vergisinin kaldırılması ve aynı yönlü düzenlemelerle tarımın vergi dışı bırakılması, diğer yandan sanayileşmeyi ve

sermaye birikimini teşvik edici politikaların etkisi ile o döneme kadar Türk vergi sisteminin dolaylı vergi ağırlıklı bir yapı haline gelmesi,

- Savaş dönemi başta olmak üzere, zaman içerisinde vergilerle ilgili yapılan düzenlemelerle sistemin karışık bir hal alması,
- Mevcut sistemde menkul ve gayrimenkul sermaye iratlarının büyük bir kısmının vergi dışında kalması,
- Sosyal politikalara yönelik eğilimlerin ağırlık kazanmasıyla birlikte vergi yükünün daha adil dağılımının sağlanmasıdır.

4.2. Olağanüstü vergi düzenlemeleri: Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi

MKK'nın ekonomi üzerindeki ağır baskısı yerini göreceli bir serbestleşmeye bırakmasının akabinde ortaya çıkan hızlı fiyat artışlarıyla tüccarlar, üreticiler ve büyük toprak sahiplerinin olağanüstü koşullardan faydalanarak elde ettikleri haksız kazançların önüne geçilmesi idarenin öncelikli gündem maddelerinden birisi olmuştur⁵. Refik Saydam Hükümetinin ardından göreve gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümeti tarafından;

- Stokçuluk ve karaborsadan elde edilen aşırı ve haksız yüksek kazançların vergilendirilmesi ve/veya engellenmesi,
 - Stoklanan ürünlerin piyasaya sürülmesinin sağlanması,
 - Artan kamu harcamalarının finanse edilmesi için devlete ek gelir sağlanması,
 - Piyasadan belli bir likidite fazlasını çekmek suretiyle enflasyonla mücadelede destek olunması
 - Gelir ve servet dağılımına olumlu bir katkı sağlanması
- gerekçeleriyle (Yalçın, 2012, ss. 321-322; Yaşa & Batirel, 1980, s. 608) piyasa koşullarına uygun bir yöntem olarak 1942 Varlık Vergisi Kanunu 12 Kasım 1942'de yürürlüğe girmiştir.

Varlık Vergisi savaş koşullarından yararlanılarak elde edilen yüksek kazançların vergilendirilmesini amaçlayan tek seferlik bir servet vergisidir⁶. Kanunun ikinci maddesinde verginin mükellefleri; kazanç vergisi mükellefleri, 1939'dan beri vergiye tabi bir işle uğraştığı halde bu kanunun yayımlandığı tarihte işini terk, devir veya tasfiye etmiş bulunanlar, büyük çiftçiler, belirlenen değer üzerinden gayrimenkul (bina ve arsa) sermaye iradı veya değeri bulunanlar, meslekleri tacir, komisyoncu, tellal veya simsar olmamasına rağmen, 1939 senesinden bu yana bu işlerden tek seferlik dahi olsa gelir elde edenler olarak tanımlanmıştır (Varlık Vergisi Kanunu, 1942). Kanuna göre, verginin miktarı il ve ilçelerde kurulan komisyonlarca belirlenecek, komisyonlarca takdir edilen vergi borcu on beş gün içerisinde ödenecektir. Ne var ki, vergi matrahının belirlenmesinde standartların belirlenmemiş olması, komisyon kararlarının kesin olup bu kararlar için idareye dava açılmaması, yetkilendirilmiş memurların lüzum görmesi halinde on beş günlük süre dolmadan mükellefin menkul veya gayrimenkulünün hazine karar verebilmesi, borçların bir ay içerisinde ödenmemesi halinde ise, mükelleflerin umumi kamu hizmetleri veya belediye hizmetlerinde çalıştırılması, geleneksel vergilendirme prensiplerinin dışında uygulamalar olmuştur. Diğer yandan, vergi mükelleflerinin önemli bir oranının Türk ve Müslümanlar dışındaki vatandaşlardan oluşması, verginin gayrimüslimlerin servetlerine el koyma yöntemi olarak kullanıldığı iddialarını gündeme getirmiştir (Dokuyan, 2014, s. 44).

Nitekim uygulama sonuçlarına bakıldığında, yürürlükte kaldığı süre boyunca Varlık Vergisi kapsamında belirlenen 114.368 mükellef için tarh edilen yaklaşık 424 milyon TL verginin 314 milyon TL'lik kısmı (%74'ü) tahsil edilmiştir. Tahakkuk eden verginin %87'si gayri Müslim, %6'sı Müslümanlar ve kalan kısmı diğer azınlıklar tarafından ödenmiştir. Bu nedenledir ki, bazı iktisatçılar bu vergiyle Türk uyruklu iş adamlarının Gayri Müslimlerin elindeki şirketleri ucuz fiyata satın almalarını, yani özel teşebbüsün ve sermaye birikiminin

⁵İsmet İnönü 1 Kasım 1942'de TBMM açılış konuşmasında bu konuya şu şekilde vurgu yapmıştır: "Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası, bugün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor... Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski bataklı çiflik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar... büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir suretle kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç beş yüz kişiyi geçmeyen ve insanların vatana karşı aşkar olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır. ... Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliği bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zimreye tanınamalıyız" (TBMM, 1942, s. 4).

⁶4305 sayılı Varlık Vergisi Hakkında Kanunu md. 1. "İş ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere Varlık Vergisi adı ile bir mükellefyet tesis edilmiştir".

Türkleştirilmesini amaç edindiğini iddia etmiştir (Hiç & Manısalı, 1980, s. 187). Zaten vergi mükellefleri daha işin başında komisyon tarafından iki gruba ayrılmıştı; gayri Müslim mükellefleri içeren G Grubu ve Müslüman mükellefleri içeren M Grubu. Daha sonra da bunlara dönmeleri temsilen D Grubu eklenmiştir. Her grup kendi içinde varlık seviyesine göre sınıflandırılmıştır (Aydın, 2018, s. 294).

Verginin önemli bir bölümü İstanbul ve İzmir'den tahsil edilmiştir. Fakat bu iki şehirde vergi mükelleflerinin yoğun olarak gayrimüslim vatandaşlardan oluştuğu unutulmamalıdır. Nitekim aynı dönemde İstanbul Ticaret Odası'na kayıtlı tacirlerin %83'ünü yabancıların oluşturduğu, vergi borçlarını ödemedikleri için Erzurum Aşkale'ye gönderilen 1.400 kişinin çoğunun da yine İstanbul'dan gelen mükellefler olduğu unutulmamalıdır (Aydın, 2018; Kayra, 2011). Yanız, bu durumu sadece inanç grupları üzerinden okumak doğru olmaz. Zira asırlardır sermayenin büyük çoğunlukla İstanbul ve İzmir bölgelerinde birikmiş olmasını da göz önünde bulundurmakta fayda vardır. 1942 yılı bütçe giderlerinin 918 milyon TL⁷ olduğu dikkate alındığında, vergiden tahsil edilen gelirin bütçede ciddi bir paya (%34,2) sahip olduğu görülmektedir⁸. Savaş döneminin olağanüstü koşullarında yürürlüğe giren Varlık Vergisi, önce mükellefiyet ve yaptırımları hafifleten kararların ardından 15.03.1944 tarihinde 4530 sayılı Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun ile yürürlükten kaldırılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde artan kamu harcamalarını finanse etmek için vergi sisteminde Varlık Vergisi dışında yapılan diğer önemli değişiklikler 05.01.1940 tarih 3766 sayılı Muamele Vergisi Kanununun Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun ve 1940 yılında yürürlüğe giren 3828 sayılı Fevkalâde Vaziyet Dolayısıyla Bazı Vergi ve Resimlere Zam İcrasına ve Bazı Maddelerin Mükellefiyet Mevzuuna Alınmasına Dair Kanun ile gelir ve harcama vergileri ile resimlerde artış ve yeni mükellefiyetler ihdas edilmesidir. Diğer yandan hükümet, Milli Korunma Kanunu hükümlerine dayalı olarak kamuoyunda %25 uygulaması olarak bilinen, hububat ürünlerinin üretim miktarına göre belirli oranlarının devlete satılmasını zorunlu tutan uygulamanın iâşe sıkıntısını engelleyememesi nedeniyle, yeni ve geçici süre ile uygulanacak bir vergi ile çözüm aramıştır⁹.

04.06.1943 tarih ve 4429 sayılı kanun ile kabul edilen Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV), kaldırılan aşar vergisine benzer tarımsal ürünler (tahıllar, fındık, kuru üzüm, pamuk, pancar, zeytin) üzerinden tahsil edilmekte iken, uygulamada karşılaşılan ölçüm ve tahmin noktasındaki güçlükler, mahsulün taşınması ve stoklanmasında yaşanan sıkıntılar nedeniyle 26.04.1944'te yapılan düzenleme ile ölçme yerine tahmin esasına geçilmiş, bu şekilde verginin tarh giderleri düşürülmüş, diğer taraftan verginin oranı artırılmıştır (Şener, 2004, s. 89). Uygulandığı dönemde küçük toprak sahipleri üzerinde daha büyük bir yük oluşturmaya, yetkin olmayan görevlilerden kaynaklı ölçüm ve tahmin hataları ve rüşvet iddiaları nedenleriyle, eleştiriyeye maruz kalmış olsa da TMV bütçeye yaklaşık 234 milyon TL gelir sağlamış (Özer, 2011, s. 223), toplanan tarımsal mahsul öncelikle ordunun, sonra da ihtiyaç sahiplerinin beslenme ihtiyaçları için kullanılmıştır. TMV bazı ürünler için aynı, bazıları için ise nakdî olarak uygulanmıştır (Yaşa & Batrel, 1980, s. 608). Uygulanış biçimiyle, halk nezdinde büyük hoşnutsuzluklara yol açan TMV, halk tarafından tarım ürünlerinden en az %10 olarak tahsil edilirken Şubat 1925'te kaldırılan Aşar Vergisinin geri getirilmesi olarak yorumlanmıştır. Sonunda, mali idare açısından uygulanması zor olan ve tahmin edilen düzeyden daha düşük gelir sağlayan TMV vergisi, geniş kitlelerin hoşnutsuzluğu, eleştirisi ve olumsuz sonuçlarının daha fazla olması hasebiyle, 23.01.1946'da öngörülen uygulama süresinden bir yıl evvel yürürlükten kaldırılmıştır.

4.3. Kamu harcamalarının seyri ve bileşimi

Ele aldığımız dönem İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcıyla aynı zamana tekabül ettiği için, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de hem ekonominin arz yönünde ciddi daralmaların hem de talep yönünden göreceli olarak fazlalıkların ortaya çıktığı ve birlikte fiyatlarda yukarı yönlü sert hareketlerin olduğu yıllardır. Nitekim 1938 yılı esas alındığında (1938=100), fiyat indeksinin 1943'te 577,3'e yükseldiği görülmektedir. Buna mukabil, kamu harcamalarının artış hızında 1939 esas alındığında, takip eden yıllarda indeks değerinde sırasıyla yaklaşık 96, 74, 59, 38 ve 54 olarak büyük bir reel düşüş kaydedilmiştir. Aynı gerilemeyi kamu harcamalarının milli gelire oranında (yüzde olarak) da görmek mümkündür; 1939'da söz konusu oran %36 iken, takip eden yıllarda 33, 25, 20, 14 ve 20 olarak gerçekleşmiştir. Bu itibarla, kamu harcamaları klasik Keynesyen anlayışa uygun olarak talep yoluyla gelir yaratmaya devam etmiş olsa da fiyat artışlarının hızını yakalayamadığı için, reel olarak altı yılda yarı yarıya düşmüştür. Başka bir sorun da kamu harcamalarının bileşiminde dönemin koşullarına uygun olarak ortaya çıkan olumsuz ayrışmadır. Şöyle ki, savaş yıllarının gereği olarak kamunun cari ve transfer harcamaları ziyadesiyle devam ederken, yatırım harcamaları azalmıştır. Örneğin, yatırım harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı 1939'da %23 iken, 1941 ve 1942 yıllarında %9 ve %7 olarak gerçekleşmiştir (Yaşa & Batrel, 1980, ss. 576-577). Doğal olarak, bu durum ekonominin uzun dönem büyüme ve istihdam potansiyelini olumsuz etkilemiştir.

Diğer yandan, devlet bütçesinin gider tarafında savaş öncesinde 1934 yılından itibaren artmaya başlayan savunma harcamalarının toplam kamu harcamalarındaki payının 1939'da %32,7 seviyesine çıktığı, sonraki yıllarda da artmaya devam ederek bütçenin yarısına yakınına ulaştığı görülmektedir (örneğin 1943'te %44,6) görülmektedir. Olağanüstü harcamaların etkisiyle savaş döneminde bütçe başlangıç ödenekleri ile yılsonu gider gerçekleştirmeleri arasında %103'e ulaşan farklar ortaya çıkmıştır (Öner, 1994, ss. 16-18). Ancak yukarıda açıklanan vergiyle ilgili tedbirler ile bütçe dengesinde önemli bir bozulma olmamıştır.

Savaş sonrasında ise, kamu harcamalarının (1948 yılı hariç tutulursa) hem cari hem de sabit fiyatlarla yükselme eğilimine girdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1946 yılı fiyatlarıyla yaklaşık %20 dolayında artış kaydettiği, milli gelir içindeki payı da %22'den daha 1947'de %26'ya, 1949'da da %28'e yükseldiği görülmektedir. Harcamaların bileşiminde savaş dönemi ile kıyaslandığında fonksiyonel olarak büyük bir değişiklik söz konusu olmamış, sadece mahalli idarelerin payı bir miktar artmıştır. Öte yandan, ekonomik ayırım dikkate alındığında, sadece cari harcamaların payında kayda değer bir artış olduğu, yatırım ve transfer harcamalarında aksine azalma olduğu tespit edilmiştir. Kamu harcamalarında reel olarak beklenen artışın olmamasının en temel sebebinin milli gelirden hasıladaki düşüşten kaynaklanan gerileme gösterilebilir (Yaşa & Batrel, 1980, ss. 579-581). Bu tablo, aslında geniş halk kitleleri nezdinde büyük bir tevaccüh gören Demokrat Parti (DP) karşısında CHP iktidarı aleyhine bir durum oluşturmuştur. Zira savaş yıllarında zaten ihmal edilen kamu yatırımları ve transfer ödemelerinin beklenen düzeyde gerçekleşmemesi halkın 1950 seçimlerinde muhalefet partisine yönelmesinin temel dinamiklerinden biri olmuştur. Nitekim 1950'de yüksek bir oyla iktidara gelen DP'nin makro iktisadi politikalarının temelinde, ulaştırma başta olmak üzere altyapı yatırımları üzerinden yüksek çarpan katsayısına sahip kamu harcamaları ile talep oluşturularak geniş kitlelerin satın alma gücünü arttırmak olmuştur.

5. Gevşek para politikası ve yüksek enflasyon

Ekonominin gayet iyi bilinen bir gerçeği var ki, gevşek para politikası her zaman enflasyonu kışkırtan en önemli faktördür. Türkiye İDS'na katılmasa da savaşa girme ihtimali karşısında katı bir seferberlik politikası uyguladığı için, ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir ekonomide silah altına alınan milyonlarca erkek faal nüfus üretimden çekilmiş, üretim faaliyetlerinde büyük bir işgücü açığı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, toplumun büyük bir kesiminin üretmeden tüketici olma durumunda özellikle tarımsal hasılanın ve gıda arzının düşmesi sonucu, savaşın ekonomiyeye maliyeti oldukça yüksek olmuştur. Hükümet bu maliyeti vergiler yoluyla sağlayamayınca, daha basit olarak Merkez Bankası kaynaklarına başvurarak monetizasyonu tercih etmiştir.

⁷Kesin hesap kanununa göre kümülatif toplam miktardır (1942 Bütçe Yılı Kesin Hesap Kanunu, 1949).

⁸Mart 1943'te Saraçoğlu Hükümeti Programında Varlık Vergisi uygulama sonuçları ile ilgili şu açıklamalar yer almaktadır: "... vergi bugüne kadar Hazine'ye 225 milyon lira verdi. Bu vergi sayesinde ufuktaki bulutlar dağıldı. Bu vergi sayesinde maliyemiz genişledi. Hepsiz ve zararlı sarf olunan birçok para yerinde olarak pazardan çıkarıldı. Emisyon miktarı artırılmadı. Hatta bu miktar 767 milyondan 720 milyona düştüğü gibi, Merkez Bankamız mühim kısmı son aylarda olmak üzere, 35 tonda altın aldı" (Dağlı & Aktürk, 1988).

⁹Kanunun gerekçesinde şu ifadeler yer almaktadır: "... alınması lazım gelen müdafaa tedbirlerimizin istizam ettiği büyük küllfetlerin bütün millet arasında ahenkî bir tevziî düşünülürdüğü sırada maliyet fiyatlarının birkaç misli derecesinde artan toprak mahsullerinden bir vergi alınmasına zaruret görülmüştür... tahmin sisteminde ziyade ölçü esasına yer vermek suretiyle ve ofişle birlikte teşkilâtı daha geniş ve müesses bulunan Maliye teşkilâtı vastasıyla vergi olarak mahsulün muayyen bir kısmını almak esasının daha verimli olacağı düşünülmüştür ... ihtiyaçtan fazla kalacak miktarlarla indelhace (ihtiyaç duyulduğunda) nazım satış yapmak suretiyle piyasada gıda maddelerinin mühim bir kısmını teşkil eden hububat ve bakliyat fiyatlarında vuku muhtemel yükselişlerin önüne geçmek imkânı da mümkün mertebe temin edilmiş bulunacaktır" (TBMM, 1943).

Nitekim tedavül hacmi 1938'de 194 milyon TL'den 1939'da 308 milyon TL'ye, 1944'te ise 940 milyon TL'ye yükselmiştir (Tablo 4). İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 1939 yılından itibaren emisyon hacminde hızlı bir artış başlamıştır. Bu dönemde emisyon hacminin yaklaşık üç katına çıkması enflasyon rakamlarına da yansımış; para arzı ile fiyat endeksleri arasında güçlü bir korelasyon gözlenmiştir. Dönemin ikinci yarısında fiyat kontrollerinin önceki döneme göre gevşetilmesiyle savaş sonuna kadar yüksek enflasyon ortamı devam etmiştir. Savaş döneminde TEFE endeks değerinin TÜFE 'ye göre yaklaşık iki kat daha yüksek olması, bu dönemde enflasyonun ağırlıklı olarak arz yönlü, maliyet kaynaklı olduğunu teyit etmektedir.

TABLO 4 | TÜFE ve TEFE endeks değerleri ile emisyon hacmi (1939-1945)

Göstergeler	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
TÜFE (1938:100)	102	111	132	221	322	330	333
TEFE (1938:100)	101	127	175	340	590	459	444
Emisyon Hacmi	307,7	433,6	543,5	765,5	805,6	940,0	887,7

Kaynak: Önder (2005) ve TÜİK (2014)'den derlenmiştir.

Dönemsel olarak hesaplandığında, 1934-1938 döneminde toptan eşya fiyat endeksi (TEFE) ve tedavüldeki para miktarının ortalama yıllık değişim oranları %4,6 ve %7 iken, 1938-1946 arasında %19,9 ve %20,5, 1946-1953 arasında ise %2,2 ve %4,6 olarak gerçekleşmiştir. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, özellikle 1943'e kadar hem para arzında hem de enflasyondaki artış hızı oldukça yüksek gerçekleşmiş; TÜFE endeksi 322'ye, TEFE endeksi ise 590'a yükselmiştir. Gıda maddeleri ve yemler için hesaplanan TEFE endeksi ise, 1943'te 753'e çıkmıştır. Bu da gösteriyor ki, parasal genişleme hızı ile enflasyon hızı arasında aynı yönlü yüksek oranlı bir ilişki gerçekleşmiştir. Buna ilave olarak, bu yıllarda ithalatta yaşanan bazı sıkıntılarının da arz yoluyla enflasyona katkı sağladığı bir gerçektir. Ayrıca, dış ticaret fazlası nedeniyle yurt dışından altın ve döviz girişlerinin yurt içinde yol açtığı likidite bolluğunun da enflasyondaki payından bahsetmek gerekir (Sarc 1980a, ss. 109, 112, 125).

Tablo 5'te savaş ve savaş sonrası CHP tek parti hükümet dönemine ait fiyat hareketleri verilmiştir. Buna göre, TÜFE ve TEFE enflasyon oranları savaşla birlikte ciddi oranlarda yükselmiş, buna bağlı olarak temel gıda maddelerinin fiyatı da olağanüstü artışlar kaydetmiştir. Buna göre, 1939'da TÜFE ve TEFE artış oranları sırasıyla %2 ve %1 civarında iken, özellikle 1940-1943 arasında çok yükselmiş; 1942'ye gelindiğinde sırasıyla yaklaşık %67 ve %94 seviyelerine ulaşmıştır. Üretici çağdaki erkek nüfusun önemli bir kısmının askere alınması, ithalat imkanlarının zorlaşması, stokçuluk ve girdi fiyatlarındaki aşırı artışlar ve karaborsa gibi nedenlerle ekonominin arz yönünde üretim hacmindeki düşüş ve doğal olarak maliyetlerdeki artış, TEFE endeksiyle temsil edilen maliyet-itişli enflasyon oranını çok daha fazla yükseltmiştir. 1944'ten itibaren arz yönlü sıkıntılar ortadan kalkmaya başladıkça, savaş dönemindeki fırsatçı yüksek fiyatlar hızla gerilemeye başlamıştır. Benzer eğilimi temel gıda fiyatlarında da görmek mümkündür. Nitekim örneğin ekmek fiyatları (TL/kg olarak) 1939'dan 1943 veya 1944 yıllarına kadar yaklaşık 4 kat, pirinç 6 kat, kesme şeker 11 kat, zeytin yağı ve çay fiyatları 4 kat artmıştır.

TABLO 5 | Enflasyon oranları ve Ankara için seçilmiş gıda maddelerinin ortalama perakende fiyatları (1939-1950)

Göstergeler	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
TÜFE	2,1	8,5	19,6	66,7	45,8	2,5	0,9	-3,8	1,5	1,4	7,5	-4,3
TEFE	1,3	25,0	38,5	93,7	73,8	-22,2	-3,2	-3,8	1,3	7,7	7,9	-10,2
Ekmek	0,10	0,11	0,12	0,25	0,41	0,32	0,33	0,31	0,30	0,31	0,35	0,36
Pirinç	0,27	0,28	0,38	0,90	1,49	1,39	1,35	1,45	1,28	1,23	1,24	1,24
Kes. Şeker	0,32	0,40	0,50	1,68	3,45	2,19	2,08	1,85	1,46	1,59	1,99	1,89
Zeytin Yağı	0,61	0,62	0,85	1,46	2,02	2,50	1,84	2,63	2,55	2,40	2,62	2,25
Çay	4,44	6,14	7,57	14,83	15,04	16,00	16,00	16,00	12,00	16,00	16,00	16,00

Not: TÜFE ve TEFE % olarak, gıda ürünleri TL/kg olarak verilmiştir.

Kaynak: TÜİK (2023)'ten derlenmiştir.

Savaş sonrası dönemde ise, emisyon hacminin tekrar kontrol altına alınmasıyla ve arz yönlü üretim ve tedarik sorunları azalmaya başladıkça fiyatlar genel düzeyinde ortaya çıkan düşüş kendini göstermiştir. Nitekim talep ve maliyet yönlü enflasyon oranlarına bakıldığında sert düşüşlerin kaydedildiği, hatta 1944-1946 arasında deflasyonist durumların bile ortaya çıktığı anlaşılmaktadır ki, dönemin sonuna doğru arz yönlü fiyat artışlarını tekrar tetiklediği görülmektedir (Tablo 5). Enflasyon oranının yeniden yükselmesinde 7 Eylül 1946 devalüasyonu sonrası geçiş etkisi ile artan ithal girdi maliyetlerinin de katkısı olmuştur. Fakat, yine de 1948 ve 1949 yıllarında %8'in altında seyreden bir enflasyon oranıyla makul sayılacak bir fiyat istikrarının sağlandığı temel gıda maddelerinin fiyatlarının da nispeten yatay sayılacak bir eğilimde oldukları söylenebilir.

Nitekim Ticaret Bakanlığı'nın yayınladığı geçinme indekslerine bakıldığında, savaş sonrası yıllarda önemli bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Örneğin, 1938 esaslı İstanbul geçinme indeksi 1945'te 354,4 iken, 1949'da 379,2, 1950'de ise 361,3 olmuş; TEFE indeksi ise, aynı yıllarda 444,3'ten 503,3 ve 452,1'e yükselmiştir (Sarc, 1980a, ss. 124-125). Dönem sonuna doğru enflasyonun yeniden yükselişe geçmesinde bankacılık sektörü üzerinden bir parasal genişlemenin etkisi olduğu da söylenebilir. Zira savaşın sona ermesiyle birlikte mevduatlarda ve kredilerde hızlı bir artış kaydedilmiştir; mevduatlar ve krediler 1944'ten 1949'a yaklaşık olarak iki kat artmıştır. Bu yükselişin elbette piyasada oluşturduğu bir talep artışı kaynaklı fiyat yükselmelerinin olduğunu kabul etmek gerekir.

6. Tarım sektöründe gelişmeler: Çiftçiye Topraklandırma Kanunu

Tarımın milli gelirdeki payının %45 gibi çok yüksek düzeyde olduğu bir ekonomide savaş dolayısıyla arz tedarikinde büyük sorunların yaşanması kaçınılmazdır. Buna ilave olarak, az gelişmiş ekonomilerde tarımda sınırlı sayıda girdi kullanıldığı için, tarımsal ürünlerin arz esnekliği çok düşüktür; zira sadece bir girdide (örneğin, gübre veya tohumda) yaşanan tedarik sorunu üretimde ciddi aksamalara yol açabilir. Oysa gelişmiş ekonomilerde girdi çeşitliliği ve imkanları daha fazla olduğu için, arz esnekliği çok daha yüksektir ve olağanüstü durumlarda daha az sıkıntı yaşarlar. Girdi temininde yaşanan sorun, doğal olarak üretimde verimliliği de olumsuz etkilemiş; örneğin, savaş döneminde buğdayda hektar/kilogram olarak tanımlanan verimin savaş öncesine göre 1945'te %46 gerilediği anlaşılmaktadır. Yine ordunun büyüklüğünden dolayı hububat üretiminin önemli bir kısmı askerin ihtiyacına tahsis edildiği için, sivil halkın talep açığı büyümüştür. Kaldı ki, zirai ve hayvansal ürünleri üretme potansiyeli olan nüfusun bir kısmı seferberlik nedeniyle askere alındığı için zaten üretimde kendiliğinden bir azalma olmuştur. Tarım ürünlerinin arzında yaşanan sorunun önemli bir sebebi de savaş yıllarında MKK'nun getirdiği geniş yetkilere dayanarak, yetkililerin çiftçilerin ürünlerinin bir kısmına el koyması ve zorunlu satış fiyatının piyasa fiyatının çok altında olması (Pamuk, 2017, ss. 202-203), hem halkın ekme-dikme arzusunu olumsuz etkilemiş hem de stokçuluğu ve karaborsayı teşvik etmiştir.

İnönü liderliğindeki Tek Parti CHP hükümetlerinin İDS döneminde izledikleri tarım politikalarıyla alakalı bazı ihmaller ve hatalar sekiz noktada toplanabilir (Pamuk, 2017, ss. 206-207):

- Birincisi, savaşın ilk iki yılında hükümet işin ciddiyetini yeterince anlamamış olacak ki, hala Almanya'ya buğday ihraç etmeye devam etmiştir.
- İkincisi, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) iyi bir ürün yılı olmasına rağmen, 1940'da yeterli ürün almamış ve depolamamıştır.
- Üçüncüsü, Hükümet 1941'den itibaren MKK'nun geniş yetkilerine yaslanarak, belli bir miktarı kendi ihtiyacına ayırdıktan sonra, TMO'ya kalan buğdayı kilo başına piyasa fiyatı olan 50 kuruş yerine 20 kuruştan satmasını istemiştir.
- Dördüncüsü, bu fiyata razı olmayan çiftçiler ürünlerini devletten kaçırmaya, istiflemeye çalışınca da devlet görevlilerinin baskısına maruz kalmışlardır. Bu durumda ise, Halk Partisi ileri gelenleri, muhtarlar ve varlıklı insanlar gibi yerel güçler vasıtasıyla rüşvet gibi yozlaşmış ilişkiler ortaya çıkmıştır. Sonuçta, *Hacıağa* denilen büyük üretici ürününü karaborsada yüksek fiyattan satarken, küçük üreticiler bir kısmını stoklarken bir kısmını da devlete satmak zorunda kalmıştır.

• Beşincisi, Saraçoğlu hükümeti politika değişikliği ile büyük üreticinin (yıllık 50 tonun üzerinde ya da 600 dönüm kadar buğday üretenlerin) hasadının dörtte birini düşük fiyattan devlete satmasını istese de bu politika da başarılı olamamış, *Hacıağalar* yine işlerini yürütmüşler, mağdur olan yine küçük üretici ve kentlerdeki geniş halk kitleleri olmuştur.

• Altıncısı, Haziran 1943'te yasalaşan Toprak Mahsulleri Vergisinin konması, küçük ve orta ölçekli Türk köylüsü için Aşarın geri gelmesi olarak anlaşılmalı ve durumları daha da zorlaşmıştır.

• Yedincisi ise, 11.06.1945 tarih ve 4753 sayılı *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'dur. 66 maddeden oluşan kanunun gerekçesi, feodal-benzeri bağımlılık ilişkileri çerçevesinde toprağı olmayan yarıcı, ortakçı ve marabalarca işlenen büyük arazi mülklerini ortadan kaldırmaktır. Kanunun amaçları üç noktada toplanabilir: (i) Hiç toprağı olmayan ya da az olan çiftçiyi toprak sahibi yapmak, (ii) tarım arazilerini faal olarak üretimde tutmak ve (iii) arazi mülklerinin ne belli bir büyüklüğü aşmasına ne de belli bir sınırın altına inmesine izin vermek. Dağıtılacak arazilerin bir kısmı hazine arazileri bir kısmı da kamulaştırılacak özel arazilerden oluşuyordu. Kamulaştırılması düşünülen özel arazilerde ölçü 5 bin dönümü aşan kısımları, ama kırsal nüfus yoğunluğu olan yerlerde mülklerin 2 bin dönümü aşan kısımları olarak belirlenmişti (Tezel, 1982, s. 352). Kanunun meşhur 17. maddesine göre¹⁰, "... topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir" (Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 1945).

Tek Parti döneminin en uzun ve sert tartışmalara konu olan kanununa en sert eleştiriyi yöneltenlerin başında dönemin Aydın Milletvekili Adnan Menderes geliyordu. Menderes'e göre, hükümet tarımsal sorunları doğru teşhis edememiş; örneğin, uygun kredi tahsisi, pazarlama yardımı, ucuz/uygun girdi ve kar sağlayan bir fiyat ve elverişli iç ticaret hadleri gibi çiftçinin gerçekten ihtiyaç duyduğu tarım politikaları yerine, yer yer Hitler'in toprak iskân kanunundan aynen iktibasları içeren ve tarımda verimliliği ve üretimi azaltacak, büyük bir ekonomik krize yol açacak yanlış bir kanunda ısrar ediyordu (Tezel, 1982, s. 354).

Tüm bu sert tartışmaların ardından kanun 11 Haziran 1945'te TBMM'den geçmiş ve önemli siyasi sonuçlar doğurmuştur. Zaten aynı yıl 21 Mayıs'ta başlayan ve yine Menderes gibi az sayıda da olsa bazı milletvekillerinin sert eleştirileriyle¹¹ geçen bütçe görüşmelerinin sonunda (29 Mayıs) Celal Bayar, Adnan Menderes, M. Fuad Köprülü ve Refik Koraltan ret oyu vermişlerdir. Ardından 7 Haziran'da aynı milletvekilleri *dörtlü takrir* olarak bilinen ve "*memlekette demokratik usullerin daha geniş şekilde tabikine geçilmesi*" amacına matuf, o gün için radikal denebilecek demokratikleşme taleplerini adeta bir siyasi nota edasıyla CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na vermişler ve CHP grubunda ve yönetiminde ard arda şok etkisi meydana getirmiştir. *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*'nun sert tartışmalar altında 11 Haziran'da Meclis'te kabul edilmesinin gerginliği devam ederken, bir gün sonra *dörtlü takrir* metni 12 Haziran'da CHP Meclis Grubunun kapalı oturumunda yedi (7) saat süren oldukça sert geçen bir toplantının ardından reddedilmiştir¹².

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulaması, büyük toprak

¹⁰İsmet İnönü'nün özel ısrarı ile konan bu madde için "*bu maddeyi kabul etmeyen milletvekili benim milletvekiliğim değildir*" dediği rivayet edilir (Tezel, 1982, s. 353).

¹¹Burada verilen özet bilgiler bile bütçe görüşmelerinde Menderes'in eleştirilerinin gerçekten bir muhalefet milletvekilinin söylemini aratmayacak nitelikte ve sertlikte olduğunu göstermektedir. Dikkat edilecek olursa, dile getirilen konular oldukça derin ve sisteme yöneliktir; tarım politikaları, devlet borçları, gereksiz para basımı, pahalılık, vurgun, karaborsa ve vergi adaletsizlikleri gibi. Tabii CHP milletvekillerinin kendilerine yönelik sarf ettikleri sözler de en az o kadar ağır olmuştur.

¹²Teklifin TBMM'de görüşülmesi esasında teklifi veren vekillerle, özellikle Menderes'e CHP grubu ve yönetimi arasındaki ilişkiler iyice kopmuştur. Görüşme esasında CHP milletvekilleri takririn sahiplerini çok ağır ifadelerle eleştirmişler, ihanetle suçlamışlar, hakaretler etmişler, hatta küfürler yağdırmışlardır. Nitekim Adnan Menderes yıllar sonra "*yedi saat bize sadece küfür yağdırdılar*" demiştir. Ardından Vatan Gazetesi'ne eleştirel beyanlar vermeye devam ettikleri için (tartışmalar ve medyadaki yansımaları hakkında bakınız: Akandere, 2003, s. 12), 21 Eylül'de CHP Parti Divan Kurulu Menderes ve M. Fuad Köprülü'yü partiden ihraç etmiştir. 2 Ekim'de Refik Koraltan aynı gazetede ihraçları parti tüzüğüne aykırı olduğunu söylediği için, o da ihraç edilmiş; bunların üzerine, Celal Bayar hem İzmir milletvekilliğinden hem de parti üyeliğinden istifa etmiştir. 7 Ocak 1946'da ise, adı geçen dört ünlü vekil Demokrat Parti'nin kuruluş dilekçesini İçişleri Bakanlığına sunmuşlardır (Akandere, 2003, s. 12). Burada şunu ifade etmek fayda mülahaza ediyoruz: Bahisler için geçen dört vekil hem CHP ve Atatürk nezdinde hem de yurt dışında ve yurt dışında özgül ağırlıkları fevkalade yüksek şahıslar idi. Bayar'ın, İstiklal Harbi'ndeki gayretleri, Atatürk'ün teveccühü ile İş Bankası Genel Müdürlüğü, iktisat vekaleti ve başbakanlık görevleri; Menderes'in büyük toprak ağası ve partinin eski bir müfettişi olması; Köprülü'nün çok prestijli bir edebiyat tarihi profesörü olmasının yanı sıra, üst düzey akademik ve bürokratik temsilde bulunması; Koraltan'ın ise, eski bir vali olması unutulmamalıdır. Ayrıca, savaş sonrası dünya konjonktürünün değişmesi, ABD'nin çok partili hayata geçme yönündeki isteği ve İnönü'nün de buna sıcak bakması dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.

sahiplerinin muhalefeti nedeniyle daha çok kamu arazilerinin topraksız çiftçilere dağıtılması şeklinde olmuştur. 1947-1950 yılları arasında kanun kapsamında 32.688 aileye ortalama 45 dönüm arazi dağıtılmıştır (Aksoy, 1964, s. 138). Bunun yanında kanunda arazilerin işlenmesi için gerektiğinde makine ve teknik donanımın devletçe karşılanacağı hükmü yer almakla birlikte, kaynak yetersizliği nedeniyle söz konusu destekler büyük oranda hayata geçirilememiştir.

Sekizincisi, savaş döneminde dışarıdan temin edilen zirai girdilerde sıkıntı yaşanması nedeniyle, çiftçilere tarımsal ekipman, kimyasal gübre ve ilaç tedarikinde destek olma ve tarımsal makinelerin tamir ve bakımı için tesisler kurma göreviyle 1944 yılında *Türkiye Zirai Donatım Kurumu* faaliyete geçirilmiştir.

Neticede, Tek Parti rejimi, nüfusun neredeyse beşte dördünün yaşadığı köylü-çiftçi halkı karşısına almış oluyordu. Nitekim Hükümet İkinci Dünya Savaşı döneminde ard arda hayata geçirdiği baskıcı hatalı iktisat politikalarının neticesinde büyük bir halk kitlesi ile siyasi olarak gerginlik yaşamış ve 1950'deki ilk normal seçimden itibaren de bu ilişkiyi tamir etme konusunda hep zorlanmıştı.

7. Savaş sonrası dönemde iktisadi politikalarda dönüşüm: Planlı devletçilik mi piyasa ekonomisi mi?

1944 yılından itibaren dünyada savaş sonrası uluslararası ekonomik sistem ile ilgili adımlar atılmaya başlanmıştır. İki dünya savaşı arasında dünya ticaret hacminde ortaya çıkan durgunluk ve istikrarsızlığın giderilebilmesi için uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ve istikrarlı bir para sisteminin kurulması yönünde Bretton Woods anlaşmasında alınan kararlar ve kurulması planlanan Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) bu yeni dönemin habercisi olmuştur. Türkiye ortaya çıkan çift kutuplu dünya düzeninde artan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) baskısının da etkisiyle batı bloğunda kendini konumlandırmak için gerekli adımları atmaya başlamıştır. İlk olarak Birleşmiş Milletler'e katılmak için 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiş, ardından ekonomik ve siyasi yapısında köklü değişikliklere gitmiştir.

Savaş henüz sona ermeden 1944 yılında savaş sonrası dönemin iktisadi yö haritasını belirlemek üzere bakanlıklar arası iş birliği için bir komisyon oluşturulmuş, hazırlanan rapor 07.05.1945'te hükümete sunulmuştur¹³. 1946 *İvedili Sanayi Planı*, önceki dönemde hayata geçirilemeyen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın temel felsefesi üzerine kurulmuş olup, devletçi bakış açısı ile tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli gelişimine yönelik atılması planlanan adımları ihtiva etmektedir. Planda öncelik verilecek alanlar makine, tekstil, çimento, kağıt, selüloz, çimento, madeni eşya sanayileri ile enerji ve madencilik olarak belirlenmiştir (Tekeli, 1979, s. 309). Planın finansmanı için ABD'nin Avrupa ülkelerinin yeniden imarına yönelik destek programına (European Recovery Program) başvurulmuş, ancak ABD'li değerlendirme heyeti tarafından devlet sosyalizmi olarak telakki edilmiştir (Ay, 2012, s. 162). Bu noktada Türkiye'nin iktisat politikalarında uluslararası siyasetin belirleyiciliğinde bir değişim yaşanmış, mali yardımlar için öngörülen gereklilikler dikkate alınarak yeni bir plan hazırlanmıştır¹⁴. 1947 *Türkiye İktisadi Kalkınma Planı* (diğer adıyla *Vaner Planı*) bu anlamda daha liberal bir bakış açısını yansıtmaktadı. Yeni plan öncekine göre devletçi politikalar yerine serbestleşme, yatırımların finansmanında daha fazla dış kaynak kullanımı, tarım sektörü ve ulaştırma yatırımları ağırlıklı bir kalkınma stratejisi, ithal ikamecilik yerine dışa açılma, ara malı ve sermaye malı üretimi yerine tüketim mallarına dayalı sanayi sektörüne yer vermektedir. Türkiye'ye bu şekilde Avrupa'nın zirai ürün tedarikçisi rolü verilmiş oluyordu. Plan her ne kadar resmi olarak kabul edilip uygulanmamış olsa da savaş sonrası dönemin temel iktisadi bakış açısını yansıtıyordu ve önceki dönem sanayileşme hamlesinin duraksamasının da gerekçelerini ortaya koyuyordu.

¹³Kadrocular hareketi, planlı kalkınma anlayışında SSCB ve Avrupa ülkelerinden ayrı üçüncü bir yol arayışı ve İvedili Sanayi Planı'nın dayandığı ilkelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız Ay (2012)

¹⁴1946-1951 yılları arasında ABD'li heyetlerce hazırlanan raporlarda Türkiye'nin kalkınma stratejisinin temel unsurları konusunda yapılan önerilerde bu değişim talebi görülebilmektedir. Söz konusu belgelerden *Hills Raporu* kamu ulaştırma yatırımlarının demiryolu yerine karayollarına verilmesini, ayrı tüzel kişiliğe sahip Karayolları Genel Müdürlüğü'nün kurulmasını ve yapılacak yatırımlarda ABD'li inşaat firmaları ile çalışılmasını önermektedir. *Barker Raporu* tarımsal üretime dayalı bir ekonomik düzeni, gıda ve yer. hafif sanayi kollarına dayalı bir sanayi sektörünü ve KİT'lerin özelleştirilmesini öncelikli politika adımları olarak tavsiye etmektedir. *Thornburg Raporu* benzer şekilde ağır sanayi ve makine sanayine yönelik yatırımlar yerine, hafif sanayi ve tüketim malları üretiminin geliştirilmesini, maden ürünleri ihracatının artırılmasını ve sermaye malı ihtiyacının ithalata karşılanmasını önermektedir (Barker, 1951; Thornburg, 1949).

İktisat politikalarındaki bu dönüşüm 22–27 Kasım 1948 tarihleri arasında gerçekleştirilen *Türkiye İktisat Kongresi*'nde de kendini göstermiştir. Kongrenin ana gündemini devletçi politikalar ve piyasaya yapılan müdahaleler oluşturmuştur. Kongrede yapılan sunum ve tartışmalar devlet müdahaleciliği, vergi reformu ve dış ticaret politikaları olarak üç ana başlıkta toplanmıştır (İstanbul Tüccar Derneği, 1948). Savaş sonrası dönemde batı dünyasının ekonomik ve siyasi alanda artan gücünün etkisi ve Türkiye'nin Batı yanlısı politika tercihinin de etkisiyle o döneme kadar uygulanan devletçi politikalarla ilgili olarak sert ve bazı durumlarda güçlü temellere dayanmayan ağır eleştiriler yapılmıştır¹⁵.

8. Dış yardımlar: Truman Doktrini

Bu yeni yaklaşıma geçilmesinde kuşkusuz dış yardımlardan yararlanma amacı önemli bir yere sahiptir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla gündeme gelen özellikle askeri yardımlar 1940'lı yıllar boyunca Türk dış politikasında önemli bir yere sahip olmuştur. İlk olarak 11 Mart 1941 tarihinde ABD'nin ulusal savunması açısından önemli görülen ülkelere yönelik olarak yürürlüğe koyduğu Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu (The Lend-Lease Act) çerçevesinde savaş sonrasında borcunu ödemek kaydıyla savaş teçhizatı alan Türkiye'ye, Almanya ile olan ilişkilerinden dolayı 1944'ten itibaren verilen destek kesilmiştir (Aydn, 2019). Ta ki, Türkiye'nin 23.02.1945'te resmen savaşa dahil olmasıyla ABD ile tekrar bir askeri yardım anlaşması imzalanmıştır¹⁶. Savaş dönemindeki bu askeri yardım anlaşmasını 27.02.1946 tarih ve 4882 sayılı kanunla onaylanan bir diğer anlaşma takip etmiş, yeni anlaşma ile Türkiye ABD'den savaştan kalan askeri teçhizatın alımı karşılığı 10 milyon dolarlık kredi kullanmıştır¹⁷.

1947 yılında ise, İngiltere'nin sağladığı yardımları kesmesinin ardından ABD Başkanı Harry S. Truman 12 Mart 1947'de Kongre'de yaptığı konuşmada Türkiye ve Yunanistan'a sağlanan yardımların ABD tarafından devam ettirilmesini önermiş, Truman Doktrini adıyla anılan bu görüşler doğrultusunda Türkiye'ye 100 milyon dolar, Yunanistan'a ise 400 milyon dolar tutarında askeri yardım yapılması kararlaştırılmıştır. Başkan Truman'ın yardım yasasını imzalaması Ankara'da büyük bir memnuniyetle karşılanmış; Reis-i Cumhur İsmet İnönü Amerikan ulusuna 23.05.1947 tarihinde bir teşekkür mesajı yayınlamıştır. Mesajda iki ülke arasındaki yakın dostluğa işaretler, yardım kararının bu dostluğu pekiştireceğine vurgu yapılmış, bunun savaş sonrası Türkiye'nin göstermiş olduğu "yüksek meziyet ve ideallerin" dünyada takdir edildiğinin bir nişanesi olduğu ve "harp neticesinde düşmüş bulduğumuz iktisadi güçlüklerin kısmen telâfisinde de ferahlatıcı bir âmil olacağı" ifade edilmiştir (Turan, 2003, s. 93).

Türkiye'ye yapılan yardım askeri mahiyette iken Yunanistan'a yapılan yardım daha geniş kapsamlı ve iktisadi niteliktedir. Yapılan anlaşma, bir yandan Türkiye'ye yardımların nasıl kullanıldığıyla ilgili olarak özellikle ABD yetkililerine ve o ülkenin basınına sürekli bilgi verme sorumluluğu getirmekte, diğer yandan gönderilen teçhizatın amacı dışında kullanımı veya devredilmesini de yasaklamaktadır.

Anlaşmanın bu koşulları ne yazık ki 1964 Kıbrıs Harekâtı gibi Türkiye'nin sonraki yıllardaki askeri faaliyet ve müdahaleleri açısından sorunlar ortaya çıkarmıştır. Zira "borç alan emir alır" sözü mucibince, Amerikan yönetimi her fırsatta Türkiye'ye ambargo uygulamaktan çekinmemiş, özellikle savunma sanayii ürünlerinin satışını durdurmakla ülkeyi cezalandırma yoluna gidebilmiştir. Nitekim Amerikan Başkanı Johnson'ın yine Kıbrıs sorunu üzerinden Başbakan İsmet İnönü'ye hitaben yazdığı 5 Haziran 1964 tarihli meşhur tehditvari mektubun da yıllar önce gerçekleşen bu yardımdan güç bulduğu söylenebilir. 1948 yılı sonu itibarıyla gerçekleşen yardım tutarı Kara Kuvvetlerine 62

milyon dolar, Hava Kuvvetlerine 13 milyon dolar, Deniz Kuvvetlerine 12 milyon dolar olmak üzere toplam 88,2 milyon dolar olmuş (Cumhuriyet Gazetesi, 27.01.1948, s. 4), 1949'da da yardım devam etmiştir. Yardımların büyük kısmı askeri teçhizat, modernizasyon ve eğitim programı şeklindedir.

Truman Doktrini'ndeki bakış açısı daha sonra tüm Avrupa ülkeleri için genişletilmiştir. Söz konusu yardım programının temel gerekçeleri dört noktada özetlenebilir:

- Sovyet Bloku karşısında askeri güvenlik sınırının güçlendirilmesi,
- Avrupa ülkelerinin yeniden imarı,
- Enerji darboğazının aşılması,
- Avrupa pazarı başta olmak üzere, dünya ticaretinin yeniden canlandırılması.

Bütünleşik Avrupa fikri üzerine kurulan program kapsamında, Nisan 1948'de ABD'de Dış Yardım Kanunu kabul edilmiş ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü kurulmuş, ardından Avrupa Ekonomik İşbirliği Konferansı toplanmış ve Avrupa Kalkınma Programı hayata geçirilmiştir. Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü ilk olarak ülkelere ihtiyaçlarına yönelik rapor hazırlamasını istemiş; Türkiye hazırladığı raporda ülkede üretimin artırılması, tarımsal ürünler ve madencilik gibi alanlarda Avrupa ülkelerinin ihtiyaçlarına yönelik üretim yapılabilmesi için 615 milyon dolarlık bir destek talep etmiştir. Fakat dört yıllık süreçte toplam 13 milyar dolar düzeyine ulaşan Marshall Yardım Programına Türkiye ilk aşamada savaştan dolayı bir yıkım yaşamamış olması hem genel olarak ekonomisinin hem de altın ve döviz rezervlerinin diğer Avrupa ülkelerine göre iyi durumda olması gibi gerekçelerle kabul edilmemiş olmakla birlikte¹⁸, daha sonra ABD hükümetine doğrudan yapılan başvuru ile desteklenecek ülkeler grubuna dahil edilmiştir.

Marshall Planı yoluyla toplam 15 ülkeye kullanılan 13 milyar doların yaklaşık 9.627 milyon doları (%74'ü) sırasıyla İngiltere, Fransa, İtalya, B. Almanya ve Hollanda'ya verilmiştir. Onu takip eden üç ülke (Avusturya, Yunanistan ve Belçika) daha dikkate alındığında (11.456 milyon) sekiz ülkeye verilen yardımlar %88'e ulaşmaktadır. Türkiye 11. sırada 184,5 milyon dolar yardım alabilmiş, Yunanistan ise 7. sırada 628 milyon dolar almıştır. Yardımlar bu ülkelerin savaş sonrası toparlanmalarında elbette belli bir katkı sağlamıştır, ancak asıl kazanan taraf Amerikan ekonomisi olmuştur. Çünkü bu yardımları takip eden yıllarda söz konusu Avrupa ülkelerinin gönlünü alan ABD bu ülkelerde kendi şirketlerinin hızlı bir yayılma imkânı elde etmiştir. Nitekim Amerikan şirketlerinin Avrupa ülkelerindeki yatırımları sadece 1947-1950 arasında madencilikte %38, sanayide %58, petrol ürünlerinde %143 artmıştır. 1950-1970 döneminde ise, ABD'li şirketlerin kıtadaki yatırımları %1400 artış göstermiş; aynı dönemde bu ülkelerde şube açan Amerikan bankalarının sayısı ise 6'dan 72'ye çıkmıştır. Gerçekten de ABD yardımına layık görülen Avrupa ülkelerinin pek çok sektöründe zamanla Amerikan sermayesi oldukça yüksek oranlarda sahiplik elde etmiştir (Erhan, 1996, ss. 284-287).

Türkiye söz konusu yardımları sanayi sektörünün gelişimi ile büyük üretim ve enerji tesislerinin finansmanı için talep etmekle birlikte, bu amaçlar Avrupa Kalkınma Programında Türkiye için planlanan konumlandırmaya uymamış, Türkiye'ye Avrupa'ya hammadde sağlama görevi verilmiştir (Bülbül, 2006). 04.07.1948 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre, doğrudan yardımlar ABD'den alınacak mal ve hizmetlerde kullanılacaktır. Dolaylı yardımlar ise, Avrupa ülkelerinden satın alma imkanlarıdır (tiraj hakkı). Anlaşmaya göre, kaynakların kullanımıyla ilgili ABD'nin talep ettiği aralıklarla bilgi verilecek, gerekli görüldüğü taktirde görüş alınacak, dış ticaretin serbestleştirilmesine yönelik adımlar atılacak, mühendislik ve inşaat hizmetleri ABD'li firmalardan temin edilecektir. Bu kapsamda örneğin, yatırımların önemli bir ayağını oluşturan karayolu ağının genişletilmesinde ABD'li firmalar görev almıştır. Benzer şekilde, Türkiye'nin kalkınma stratejisi ile ilgili ABD'li heyetler tarafından birçok rapor hazırlanmıştır. Sonuçta Türkiye Marshall yardımları kapsamında 1948-1952 yılları arasında toplam 352 milyon dolar yardım almıştır (Kepenek & Yentürk, 2001, s. 93).

¹⁵Kongrede yapılan değerlendirmelerde devletçiliğin kuramsal temellerinin olmadığı "... Ne nazariyet, ne ameliyatta devletçiliğe rastlanmaz" (s. 111), devletin artık özel sektöre ayak uydurmadığı "... halk o kadar lüz almıştır ki, devlet artık arkada kalmıştır" (s. 111), devletçi politikaların ani ve kapsamlı değerlendirmeler yapılmadan alınan kararlar olduğu "... Mesela, 1938'de bir gece yarısı 3'te ani olarak devletin çimentoculuk yapmasına karar verilmiştir" (s. 112), devletin idare ettiği işletme ve tesislerin teknoloji ve verimlilikten yoksun olduğu "... İstanbul limanına bakınız; 25 senedir devlet elindedir, 25 metre ritim yapılmamış, bir metre murabba antrepo ve ambar sahası genişlememiş ..." (s. 113), devletçi politikaların iktisadi olmaktan çok siyasi güdülere dayandığı "devletin iktisadi hayatı kontrol altına almaya çalışmasına hakiki sebep, resmi makamların nüfuz ve iktidarlarını genişletmek arzusudur" (s. 123) şeklinde ağırlıklı olarak devlet müdahalesi aleyhindeki görüşler yer almıştır (İstanbul Tüccar Derneği, 1948).

¹⁶4780 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında 23 Şubat 1945 tarihinde Ankara'da imzalanan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin 11 Mart 1941 tarihli kanununda yazılı yardımla ilgili esaslarla ilişkin olan Anlaşmanın onanması hakkında kanun (1945).

¹⁷Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti tarafından Cumhuriyet Hükümetine verilen on milyon dolarlık Kredi Anlaşmasının onanması hakkında Kanun (1946).

¹⁸Türkiye'nin Marshall yardımlarından faydalanamaması konusunda kamuoyunda hükümete yönelik eleştiriler; yetkililerinin görüşmelerde yetersiz kaldığı ve gerekli hazırlığın yapılmadığı, ülkenin ekonomik durumunun içeride ve dışarıda farklı yansıtıldığı, Türkiye'nin ihtiyaçlarının tam olarak açıklanmadığı noktalarında yoğunlaşmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 27.01.1948, s. 1)

Bu dönemde bazı uluslararası kuruluşlardan da borçlanılmış; örneğin, IMF'den 1947'de 5 milyon dolarlık kredi sağlanmıştır. Bunlardan başka, savaş sonrasında bütçe açıklarının finansmanında ilk defa farklı türlerde tahvil ihracı yoluyla iç borçlanmaya gidilmiştir. Nitekim 1946'da kalkınma giderlerinin finansmanı için 20 yıl vadeli 150 milyon TL tutarında kalkınma borçlanması, 1947'de hazine bonolarının konsolidasyonu için 250 milyon liralık, yine 20 yıl vadeli tahvil ihracı ile çiftçiye topraklandırma faaliyeti için 20 yıl vadeli toprak tahvilleri ihraç edilmiştir (Yaşa & Batirel, 1980, s. 611).

9. Dış ticaret ve ulaştırma sektörü

Türkiye'de 1930'lu yıllarda uygulanan beş yıllık sanayi planlarının temel amacı, temel ihtiyaç maddelerinde dışa bağımlılığın azaltılması olmuştur. Aynı şekilde hazırlanıp uygulanma imkânı bulunamayan ikinci sanayi planında da ithal ikameci politikalarda ara malı ve sermaye mallarına doğru kademeli bir genişleme hedeflenmiştir. Bu politikalar ve ağırlıklı olarak kullanılan clearing anlaşmaları ile dönem genelinde dış ticaret dengesi sağlanmıştır. Bu dönemde Almanya'nın savaş öncesi ittifak arayışlarının da etkisiyle Türkiye'nin dış ticaret hacmindeki payı %50'nin üzerine çıkmıştır. Fakat 1939'da İDS başlayınca ihracatın ve ithalatın yukarı yönlü momentumu devam ettirilememiştir.

Savaş dönemi boyunca özellikle Avrupa ülkelerinin likidite sıkıntısı yaşamalarının da etkisiyle dış ticaretin ortalama %80'i takas usulü ile gerçekleştirilmiştir. Madenler takas usulünün en çok kullanıldığı mal grubunu oluşturmuştur (Özkan, 2012, s. 91). İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla malların nakliyesi ile ilgili problemler, ülkelerin ürünlerini kendi ihtiyaçları için kullanma zorunluluğu, imalat sanayinde yaşanan sıkıntıların sonucu ithal girdi temini sekteye uğradığından, dış ticaret dengesi açık vermeden devam ettirilebilmiştir. İthalatta özellikle 1940 ve 1941 yıllarındaki düşüş dikkat çekici boyutlardadır (Tablo 6). Dönem boyunca ihracatın ithalatı karşılama oranı artış göstermekle birlikte, ithal ürünlerin fiyatlarının oransal olarak daha fazla artması dış ticaret fazlasını sınırlandıran bir faktör olmuştur (Serin, 1975).

TABLO 6 | Dış ticaret göstergeleri (1939-1945, Milyon ABD Doları)

Göstergeler	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
İhracat	99,6	80,9	91,1	126,1	196,7	178,0	168,3	214,6	223,3	196,8	247,8	263,4
İthalat	92,5	50,0	55,3	112,9	155,3	126,2	97,0	118,9	244,6	275,2	290,2	285,7
Dış Tic. Dengesi	7,1	30,9	35,7	13,2	41,4	51,7	71,3	95,7	-21,3	-78,3	42,4	-22,2

Kaynak: TÜİK (2014)den derlenmiştir.

Özellikle yatırım malları ithalatında yaşanan sıkıntılar Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı döneminde kurulan sanayi tesislerinin büyümesini olumsuz yönde etkilemiştir. Zira savaşın başladığı yıl %50 civarında olan yatırım malları ithalatının toplam ithalat içindeki payı 1945'te savaş sona erdiğinde %30'a gerilemişti (Alkin, 1980, s. 340). Kaldı ki, toplam ithalatın ivmesi de iyiden iyiye yavaşlamıştı.

Savaş sonrası dönemde yukarıda açıklanan nedenlerle dış ticaret hacmi hızla yükselmiştir. Savaş yılları boyunca dış ticaret dengesi pozitif yönde olmakla birlikte, uzun bir süredir Türk Lirasının değerinde bir ayarlama yapılmadığından resmi kur ile piyasa dengesi arasında önemli bir farklılık oluşmuştur. Aynı dönem Türkiye'nin IMF'ye üyelik sürecinin yaşandığı dönemdir. Üyelik süreci gerçekleşmesi durumunda, anlaşma gereği üye devletin ulusal para biriminin değerinin IMF tarafından takip edilmesi, ulusal paranın değerinde yüzde 10'un üzerinde bir değişiklik yapılabilmesi için IMF'nin onayının alınması gerektiğinden (Sönmez, 1998, s. 257), hükümet üyelik süreci tamamlanmadan kurun gerçekçi bir noktaya getirilmesi ve ihracat artışı ile dış ticarete avantaj elde edebilmek için ilk büyük devalüasyonu gerçekleştirmiştir. 07 Eylül 1946 tarihinde alınan kararla bir ABD doları 1,31 TL'den 2,83 TL'ye çıkarılmıştır. Ancak, devalüasyonun ihracatı teşvik edip ithalatı azaltması ve ülkenin uluslararası rekabet gücünü artırması beklenirken, ihracata oranla ithalattaki artış daha fazla olmuş ve dış ticaret dengesi açık vermeye başlamıştır. Bunun önemli bir sebebi, ihracat ağırlıklı olarak tarımsal ürünlere dayalı olduğu için, mevsimsel tabiat şartlarına ve zorlu taşıma imkanlarına bağlı olması, arzın yeterince esnek olmaması, ithalat talebinin savaş döneminde baskılanmış olması idi (Alkin, 1980, s. 341). Zira ithalatın önemli bir kısmı yurtiçi üretim için yapılmaktaydı. Örneğin, 1948 yılında ithalatın %54'ü hammadde, makine ve teçhizat, %25'i ise inşaat gereçlerinden

oluşmakta idi. 1949 yılında üretime yönelik malların ithalatı üzerindeki engellerin kaldırılmasına yönelik kararlar alınmıştır (Kepenek & Yentürk, 2001, s. 241). Bu dönemde dış ticarete takas usulü geri planda kalırken, serbest döviz ile ticaret tercih edilmiştir. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı tarafından 30.06.1949 tarihli ve 326 Sayılı sirküler ile genel ihracat rejiminde takas usulünün kullanılmayacağı bildirilmiştir (Akşam Gazetesi, 1949, s. 1).

Dış ticaretin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için, ulaştırma ve lojistik şartların elverişli olması gerekirken, savaş yıllarında öncelik askeri alana verildiği için bir hayli geri kalmıştı. Savaş sonrası yıllarda cüz'i de olsa stabilize kara yolu inşasına başlanmış, yabancıların mülkiyetindeki 405 km demiryolu devletleştirilmiş, deniz ticaret filosunda ve havayollarında bazı genişlemeler olmuştur. Fakat, burada bir hususun belirtilmesi yerinde olacaktır. Savaş bittiğinde ABD başta olmak üzere birçok ülkede yük gemileri ucuz fiyata satılığa çıkarılmıştı. Yunanistan gibi ülkeler bu fırsatı iyi kullanarak deniz filolarını güçlendirirken Türkiye ne yazık ki ne devlet olarak ne de özel sektör olarak bu fırsatı değerlendirebilmiştir (Yaşa, 1980, s. 291). Bu kaçan fırsatın bedeli uzun yıllar dış ticaretimizin güvenliği, maliyeti ve sürdürülebilirliği bakımından ağır olmuştur.

10. Sonuç

1940'lı yıllar tüm dünyada siyasi ve iktisadi yapının yeniden şekillendiği bir dönem olmuştur. Dünya savaşının ortaya çıkardığı olağanüstü şartlar çok sayıda ülkede olduğu gibi Türkiye'de de kısa sürede ve geniş çapta etki gösterebilecek karar ve politikaların uygulanmasını gündeme getirmiştir. Hızla değişen konjonktür birçok durumda yüksek maliyetli olduğu bilinen politikalar arasında bir tercih yapmayı zorunlu kılmıştır. Savaşın etkisiyle tedarik zincirinin zarar görmesi ve arz yanlı kısıtlar ile ulusal güvenlik sorunları, olağanüstü vergi uygulamaları, açık finansman ve serbest piyasa koşullarına doğrudan müdahaleyi beraberinde getirmiştir. Savaş sonrası dönemde ise, politikalar uluslararası ekonomiye entegrasyon ekseninde şekillenmiştir. Netice itibarıyla, olağanüstü şartların zorladığı kısa vadeli politikalar ve iktisadi yön değişiklikleri sadece mevcut ekonomik yapıyı değil, aynı zamanda Türkiye'nin dış dünya ile ilişkilerini ve gelecekteki kalkınma stratejilerini de derinden etkilemiştir.

Bu itibarla, çalışmada ele alınan hususlardan hareketle ulaşılan önemli sonuçları dokuz noktada toplamak mümkündür. İlk olarak, savaş döneminde uygulanan politikaların genel olarak başarılı sonuçlar vermediği anlaşılmaktadır. Nitekim, savaş döneminde büyüme performansının tarihin en kötü sonuçlarını doğurmuş; GSYH 1940-41 ve 1943-45 arası beş yılda yıllık ortalama %9,1 daralmış, tarım sektörü ise 1941 ve 1943-45 arası dört yılda ortalama %16 küçülmüştür. İkincisi, savaş döneminde hem arzda büyük daralma, savaş harcamalarındaki artış ve aşırı para basma nedeniyle enflasyon %94'e kadar yükselmiştir. Buna bağlı olarak, ekmek, pirinç, kesme şeker, zeytin ve çay gibi temel gıda maddelerinin fiyatı söz konusu birkaç yılda 4 ila 11 kata kadar artış kaydetmiştir. Üçüncüsü, Türkiye 1930'lu yıllarda temellerini attığı devletçi sanayileşme stratejisinden, önce savaş ekonomisi, ardından dünya siyasetindeki gelişmelerin etkisiyle uzaklaşmıştır. Aynı zamanda savaş öncesinde ikinci aşaması planlanan sanayileşme stratejisinde geri adım atılmış, öncelikli sektörler değişmiştir. Bu durum henüz sanayileşmenin altyapısının kurulmaya çalışıldığı bir ekonomiyi uzun dönemde olumsuz etkilemiş ve sanayileşme sürecini sekteye uğratmıştır. Dördüncüsü, ara malı ve sermaye mallarına doğru kademeli geçişi öngören sanayi planları ve clearing anlaşmaları ile desteklenen dış ticaret politikalarından dünya piyasalarına entegre olma amacına yönelik yeni dış ticaret rejimine geçiş, sonraki yıllara da sirayet eden cari açık ve döviz darboğazı sorunlarını beraberinde getirmiştir. Beşincisi, özellikle Milli Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi gibi ekonomiye doğrudan müdahale şeklinde alınan kararlar beklenen sonuçları veremediği gibi, çok defa tersi istikamette daha olumsuz gelişmelere yol açmıştır. Örneğin, genel olarak tüketimi daraltmak adına uygulanan tek tip tüketim politikası, aksine stokçuluğu, karaborsacılığı ve lüks tüketimi daha da artırmıştır. Altıncısı, söz konusu uygulamalar devletin yönetici/uygulayıcı kadrosunun daha fazla suiistimaline, rüşvet ve yolsuzluğuna neden olmuştur. Dolayısıyla, siyasi, bürokratik ve iş çevrelerinde haksız kazanç ve servet edinimi artmıştır. Yedincisi, bu durum o dönem ülkeyi yöneten siyasi yapı aleyhine ileriki yıllara tesir

edecek ağır bir güven kaybına yol açmıştır. Sekizinci olarak, 1945'te çıkan Çiftçi Topraklandırma Kanunu ve demokratikleşme taleplerini içeren dördütlü karar sorunu CHP'de parti içi gerginliği artırmış; önde gelen isimlerin ihraç ve istifalarının ardından daha sonraki dönemlere damgasını vuracak yeni bir muhalefet partisinin kurulmasının önünü açmıştır. Son olarak, dış politikaya göre hızla şekillenen çok partili hayata geçiş süreci, karar alma mekanizmalarını etkilemiştir. Savaş sonrası yaşanan bu dönüşüm yapısal bir reformdan ziyade konjonktürel bir adaptasyon niteliği taşımış, dolayısıyla ekonomik kırılmalara büyük ölçüde giderilememiştir. Özellikle dış finansmana dayalı büyüme modeli, sonraki yıllarda yaşananacak ödemeler dengesi sorunlarının ve enflasyonist baskıların zeminini hazırlamıştır. Netice itibarıyla, bu geçiş döneminde Türkiye'de iktisadi, sosyal ve politik yapıda büyük çaplı değişiklikler aynı anda ve kısa bir süre içerisinde hayata geçirilmiş olmakla birlikte, kurumsal ve iktisadi altyapıdaki eksiklikler politikaların etkinliği üzerinde temel belirleyici olmuştur.

Kaynakça

- Akandere, O. (2003). Bir demokrasi beyannamesi olarak Dördütlü Karar'ın amacı ve mahiyeti. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 5-28.
- Aksoy, S. (1964). *Toprak reformunun hukuki esasları*, Ankara Basım ve Cilt Evi.
- Akşam Gazetesi. (1949, 1 Temmuz). İhracat Rejimimiz. <https://www.gastearsivi.com/gazete/aksam/1949-07-01/1> (11.06.2025).
- Alkin, E. (1980). Dış ekonomik ilişkiler (A). İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978* (ss. 335-403). Akbank Kültür Yayını.
- Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti tarafından Cumhuriyet Hükümetine verilen on milyon dolarlık Kredi Anlaşmasının onanması hakkında Kanun. (1946, 10 Mayıs). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 6303).
- Ay, İ. C. (2012). II. Dünya Savaşı ulusal planlama faaliyetleri: 1946 İvedilî Sanayi Planı ve 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nın karşılaştırmalı analizi. *İstanbul İktisat Dergisi*, 62(1), 147-172.
- Aydın M. K. (2018). Dönemin başına göre Varlık Vergisi uygulaması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1), 289-311. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.387972>
- Aydın, M. (2019). Ödünç verme-kiralama (lend and lease) yasası kutusu. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, 1919-1980* (23rd ed.). İletişim Yayınları.
- Barker, J. M. (1951). *The Economy of Turkey: an analysis and recommendation for a development program*. International Bank for Reconstruction and Development. John Hopkins Press.
- Boratav, K. (1982). *Türkiye'de devletçilik. Savaş Yayınları*.
- Bulutoglu, K. (1967). *Türk vergi sistemi*. Çağlayan Kitabevi Fakülteler Matbaası.
- Bülbül, B. (2006). *Marshall planı ve Türkiye'de uygulandığı 1948-1957* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Coşkun, K. (2011). Savaş ekonomisi ve piyasa yönetimi: II. Dünya Savaşında iktisat ve işe sorununa karşı çözümler. İçinde E. Tokdemir, Ö. Gürçavdı & S.S. Kayam (Eds.), *Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması, Haydar Kazgan'a Armağan* (ss. 261-285). Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1948, 27 Ocak). Hazine U. Müdürlüğünün Dün Verdiği Demeç. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1948-01-27/0> (14.06.2025)
- Çiftçi Topraklandırma Kanunu. (1945, 11 Haziran). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 6032).
- Dağlı, N., & Aktürk, B. (1988). *Hükümetler ve programları 1920-1960*. Cilt I. TBMM Kütüphanesi, Dokümantasyon ve Terçüme Müdürlüğü.
- Demir, M. A. (2015). *İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında Türkiye*. Türkiye Barolar Birliği Yayınları No. 301.
- Dokuyan, S. (2014). Savaş ekonomisi ve Varlık Vergisi üzerine bir değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 23-55. <https://doi.org/10.17494/ogusbd.15078>
- Emergency Powers (Defence) Act (1939). c62 (UK). <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/2-3/62> (12.12.2025).
- Erhan, Ç. (1996). Ortaya çıkışı ve uygulandığıyla Marshall Planı. *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 5-1(1-4), 275-287.
- Hiç, M., & Manisalı, E. (1980). Sanayide kaydedilen gelişmeler. İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978* (ss. 177-266). Akbank Kültür Yayını.
- İstanbul Tüccar Demeği. (1948, 22-27 Kasım). *Türkiye İktisat Kongresi*. Kongre Tebliği Kitabı.
- Kalkınma Bakanlığı. (2015). *Ekonomik ve sosyal göstergeler 1950-2014*. Ankara.
- Kayra, C. (2011). *Savaş Türkiye Varlık Vergisi (tepkiler ve yanıtlar)*. Tarihi Kitabevi.
- Kepenek Y., & Yentürk N. (2001). *Türkiye ekonomisi* (12.baskı). Remzi Kitabevi.
- Maliye Bakanlığı. (1995). *Bütçe gider ve gelir gerçekleştirmeleri 1924-1994*, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
- Manisalı, E. (1980). İktisat politikası: İlkeler ve uygulamalar. İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978*, (ss. 77-106). Akbank Kültür Yayını.
- Millî Koruma Kanunu. (1940). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 4417).

- Önder, T. (2005). *Para politikası: Araçları, amaçları ve Türkiye uygulaması*, TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi. Piyasalar Genel Müdürlüğü.
- Öner, E. (1994). Cumhuriyet dönemi Türk bütçeleri 1924-1993. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 36, 9-44.
- Özer, S. (2011). İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulamaya konulan Toprak Mahsulleri Vergisi ve köylü üzerindeki etkisi. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 215-234.
- Özkan, M. S. (2012). İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin takas usulü ticareti. *Karadeniz Araştırmaları*, 34(34), 89-96.
- Öztürk, İ. M. (2013). İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde olağanüstü ekonomik kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32(54), 135-166. https://doi.org/10.1501/tarar_0000000557
- Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarc, Ö. C. (1980a). Fiyat hareketleri ve fiyat indeksleri. İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978* (ss. 107-131). Akbank Kültür Yayını.
- Sarc, Ö. C. (1980b). Milli gelir. İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978* (ss. 23-51). Akbank Kültür Yayını.
- Sarc, Ö. C. (1980c). Yatırım kavramı ve Türkiye'de yatırımların gelişimi. İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978* (ss. 52-75). Akbank Kültür Yayını.
- Serin, N. (1975). *Dış ticaret ve dış ticaret politikası (1923-1973)*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sönmez M. (1998). *IMF ile 51 yılın bilançosu, 75 yılda paranın serüveni*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Sönmez, Ş. (2011). İkinci Dünya Savaşı'nda Türk hükümetlerinin temel gıda maddelerinin temini konusunda aldığı tedbirler. *Atatürk Yolu Dergisi*, 12(47), 599-629. https://doi.org/10.1501/tite_0000000338
- Şener, S. (2004). İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de tarım politikası arayışları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 73-92.
- Tebliğ (1939, 8 Eylül). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 4305).
- Thornburg M.W. (1949). *Türkiye nasıl yükselir* (S. Yazıcıoğlu, Çev.). Nebioğlu Yayınevi.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1940). *Millî Koruma Kanunu lâiyhası ve muvakkat encümen mazbatası*. 1/301.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1942). *Zabıt ceridesi, 01.11.1942*. VI. Dönem Cilt 28.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1943). *Toprak mahsulleri vergisi hakkında kanun lâiyhası ve muvakkat encümen mazbatası*. 1/76.
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında 23 Şubat 1915 tarihinde Ankara'da imzalanan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin 11 Mart 1941 tarihli kanununda yazılı yardımla ilgili esaslara ilişkin olan Anlaşmanın onanması hakkında Kanun. (1945, 10 Temmuz). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 6053).
- Tekeli, İ. (1979). II. Dünya Savaşı sırasında hazırlanan savaş sonrası kalkınma plan ve programları. *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 289-325.
- Tezel, Y. S. (1982). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2014). *İstatistik göstergeler 1923-2013*. Yayın no. 4361.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023). *100 yılın göstergeleri*. Yayın no. 4710.
- Turan, İ. (2003). Türkiye ve Yunanistan'a yardım yasasının ABD Başkanı H. Truman tarafından imzalanması dolayısıyla Amerikan ulusuna yayınlanan mesaj 23.05.1947. İçinde *İsmet İnönü: konuşma, demeç, makale, mesaj ve söyleşileri, 1944-1950*, İnönü Vakfı.
- Varcan, N. (1987). *Türkiye'de vergi politikalarının oluşumu (Cumhuriyet dönemi)*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, no 208, İİBF Yayınları no 43.
- Varlık Vergisi Hakkında Kanun. (1942, 12 Kasım). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 5255).
- Yalçın, O. (2011). İkinci Dünya Savaşında İsmet İnönü ve Churchill arasında yapılan Adana görüşmesi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 12(47), 701-731. https://doi.org/10.1501/tite_0000000342
- Yalçın, O. (2012). Varlık Vergisi kanunu ve uygulaması. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 1(1), 313-354.
- Yaşa, M. (1980). Ulaştırma. İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978* (ss. 267-334). Akbank Kültür Yayını.
- Yaşa, M., & Batrel, Ö. F. (1980). Kamu maliyesi. İçinde M. Yaşa (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978* (ss. 556-654). Akbank Kültür Yayını.
- 1942 Bütçe Yılı Kesin Hesap Kanunu. (1949, 4 Nisan). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 7173).

EXTENDED ABSTRACT

Background

The 1940s were a period in which the Turkish economy was reshaped under extraordinary conditions, the state's role in the economy was transformed, and global integration gained significant momentum in the post-war era. Although Türkiye did not participate directly in the Second World War, the global economic and geopolitical developments that followed had a profound and lasting impact on the country's economic and political structures. The statist economic policies based on industrialization implemented in the 1930s gave way to a war economy that included strict measures to address the provisioning

crisis in 1939. In the post-war period, financial aid programs such as the Marshall Plan and the Truman Doctrine facilitated economic liberalization and integration with the Western Bloc. This sequence of events, which unfolds consecutively yet contains contradictions, is significant in demonstrating how both internal and external dynamics are decisive in shaping Türkiye's economic policies.

Purpose

The objective of this study is to evaluate the effectiveness of the measures taken against the provisioning crisis and stockpiling problems experienced during the Second World War in Türkiye and the changes in economic policies implemented after the war within a chronological and comprehensive framework, encompassing the decision-making processes. Additionally, the study aims to clarify the rationale behind these policies and their short- and long-term consequences. A comprehensive examination of the economic policies of this period is essential for both historical evaluation and the analysis of the structural breaks experienced by Türkiye during its development process.

Method

The study begins with an examination of the fundamental characteristics of the war period. This is followed by a discussion of the period from 1939 to 1950, divided into patterns of national income, interventions in public finance, monetary policy practices, direct government interventions, regulations on the agricultural sector, and the transformation of economic policies in the post-war period and the underlying reasons. Examining trends in macroeconomic indicator over time enables a comprehensive assessment of economic policy effectiveness. Reviewing official documents related to parliamentary minutes and regulations provides insight into the underlying motivations for policies and decision-making processes.

Findings

The war economy in Türkiye led to a shift in priorities away from industrialization and structural reforms toward preventing shortages of goods. The resulting supply disruptions had a detrimental effect on the economic and social structure through provisioning problems, high inflation, hoarding and the emergence of black markets. Consequently, the government was compelled to intervene directly and indirectly in production processes and consumption patterns. Additionally, it necessitated radical decisions across a wide range of areas due to problems such as financing defense expenditures, aid to refugees, the decline in production caused by the population being called up for military service, the drop in production caused by difficulties in accessing imported inputs, and the search for alternatives to declining public revenues. First, a legal regulation was enacted, granting the administration comprehensive intervention rights in market operations. Extraordinary taxes imposed to finance increased public spending during the war period had social and political consequences beyond generating public revenue. Similarly, the open financing method for increased spending exacerbated inflationary pressures. Mobilization and martial law regulations, hoarding and black-market activities, coupled with a growing opposition, placed significant pressure on the government during this period. In the post-war era, policies implemented as the conditions of foreign aid placed a heavy emphasis on agriculture. During the Cold War era, as part of efforts to strengthen ties with Western countries and join newly established international organizations, significant steps were swiftly taken toward liberalization and democracy. Similarly, a foreign trade policy completely different from the pre-war period was adopted, including devaluation, the easing of import restrictions, and a law to encourage foreign capital.

Conclusion

The years 1939-1950 offer numerous examples of the influence of global economic developments, international institutions, and foreign policy on the Turkish economy. The implementation of policies in times of war has been shown to be ineffective, particularly with regard to the provision of goods. While major economic, social, and political changes were implemented simultaneously and within a short period of time, deficiencies in institutional and economic infrastructure were key determinants of the policy effectiveness. These occurrences had a negative long-term impact on the developing economy, disrupting the process of industrialization. Similarly, the postwar transformation to a new foreign trade regime aimed at integrating with global markets

resulted in problems such as a current account deficit and foreign exchange bottlenecks, which persisted into subsequent years.